

Filológia.hu

A Magyar Tudományos Akadémia Modern Filológiai Társaságának
lektorált online folyóirata
www.filologia.hu

Alapító főszerkesztő és a szerkesztőbizottság elnöke

Nyomárkay István

Alapító szerkesztő

Veszelszki Ágnes

A szerkesztő munkatársa

Balogh Andrea (2014-től)

A szerkesztőség elérhetősége

filologia.hu@gmail.com

A tanácsadó testület tagjai

Bańczerowski Janusz

Bárdosi Vilmos

Bárdos Jenő

Frank Tibor

Gadányi Károly

Giacomo Sciacovelli

Gósy Mária

Jászay László

Jeremiás Éva

Keszler Borbála

Kiss Jenő

Knipf Erzsébet

Kulcsár Szabó Ernő

Lukács István

Pál Ferenc

Papp Andrea

Székely Gábor

A nemzetközi tanácsadó testület tagjai

Gerhard Neweklowsky (Bécs)

Marko Jesenšek (Maribor)

Djuro Blažeka (Zágráb)

Peter Sherwood

Marko Samardžija (Zágráb)

A címlapot Greiner Balázs tervezte.

ISSN 2062-7858

A folyóiratról

A Filológia.hu a Magyar Tudományos Akadémia Modern Filológiai Társaságának online megjelenő, lektorált folyóirata.

A Modern Filológiai Társaság online folyóirata és egyben honlapja 2010 januárja óta működik (a www.filologia.hu címen). A honlapon tesszük közzé a fontosabb társasági híreket, konferenciafelhívásokat és –beszámolókat, illetve könyvismertetőket.

A folyóiratban hosszabb tanulmányok, rövidebb cikkek – kisebb közlemények, illetve recenziók kapnak helyet. A 2009-ben, 2011-ben, majd 2015-ben meghirdetett *Az év szakdolgozata* pályázat győztes munkái is felkerültek az oldalra.

Az online folyóirat előnye a papír alapúhoz képest, hogy nincs időhöz, nyomdához kötve, így folyamatosan és nagyon gyorsan lehet az új tanulmányokat publikálni.

A folyóirat nyelve alapvetően magyar, de tudományos írásokat angol, német, francia, orosz, spanyol, olasz, horvát, szerb stb. nyelveken is elfogadjunk (megfelelő nyelvi lektorálás után). Minden cikkhez magyar és angol nyelvű kivonat társul.

A cikkeket a tanácsadó testület lektorálja, csak a lektor engedélyével és ajánlásával kerülhetnek fel a cikkek az oldalra. Mivel a Filológia.hu lektorált folyóirat, az itt megjelent tanulmányok hivatalos publikációként elfogadtathatóak.

E-mail címünk: filologia.hu@gmail.com.

Tanulmányok

Németh Luca Anna – Kádár Z. Dániel – Michael Haugh

**NYELVI UDVARIASSÁG/UDVARIATLANSÁG ÉS
METAPRAGMATIKA¹****1. Bevezetés**

Az udvariasság² olyan jelenség, amelyről mindannyian szoktunk reflektíven beszélni és gondolkodni. E reflektív jelenség számos formában megnyilvánulhat: reflektívnek számít például, ha különböző nyelvi interakciókról vagy azok résztvevőiről beszélünk (például: „láttad, milyen bunkó volt?”), de reflektívek a megfelelőnek tartott társadalmi viselkedéssel foglalkozó illemtankönyvek is. Az udvariasság és a hozzá kapcsolódó kérdések tárgyalásának relevanciája és történelmi beágyazottsága ugyanakkor kultúránként változó: némely kultúrában ennek évezredes hagyományai vannak, máshol ez kevésbé jellemző.

Az udvariasságról szóló – így metaudvariasságinak is nevezhető – diskurzusok adják az udvariasság és a metapragmatika, illetve a metapragmatikai tudatosság összekapcsolódásának alapját. A metapragmatika azt vizsgálja, miként válik a nyelvi tevékenység, illetve annak valamely aspektusa az átlagos nyelvhasználók reflexiójának tárgyává. Ezt a reflexív viszonyulást jelöli a metapragmatikai tudatosság fogalma (Tátrai 2011: 119). Tanulmányunk azt mutatja be, miért fontos az udvariasság vizsgálatában a nyelvhasználat és a kommunikáció metapragmatikai megközelítése.

A Kádár–Haugh (2013) kínálta udvariasságértelmezés rövid ismertetését követően a jelen tanulmány a metapragmatikai tudatosság különböző típusait azzal a mindenkori erkölcsi renddel (*moral order*) összefüggésben elemzi, amelybe az udvariasság jelensége is beágyazódik. A továbbiakban ugyanis az udvariasságot a társadalmi gyakorlat (*social practice*) olyan formájaként értelmezzük, amely egy bizonyos társadalmi térben és időben helyezkedik el, és több ponton kapcsolatba hozható az erkölcsi renddel. Minthogy a metapragmatikai perspektíva a nyelvi udvariasságra irányítja a figyelmünket, az *udvariasság* terminussal a nyelvi udvariasságra utalunk, a következőkben ismertetett udvariasságértelmezés részeként tárgyalva azt.

¹ A tanulmány Kádár Z. Dániel és Michael Haugh *Understanding Politeness* (2013) című monográfiájának kilencedik, *Politeness and metapragmatics* című fejezetén alapszik.

² Tanulmányunkban az „udvariasság” fogalma magában foglalja az udvariasság₁ és udvariasság₂ teljes spektrumát.

2. Az udvariasság mint társadalmi gyakorlat

Az udvariasságon olyan komplex jelenséget értünk, amely a társadalmi gyakorlat része: nem bizonyos viselkedési és nyelvi formák sajátja, hanem az adott viselkedési és nyelvi formák minősítésében, az adott kontextusban nyer értelmet (Kádár–Haugh 2013: 57–80; a nyelvi udvariassághoz mint viszonyfogalomhoz lásd még Tátrai 2011: 42). Ebben a megközelítésben tehát az tekintendő udvariasnak, amit a társadalmi gyakorlatban, illetve egy adott interakcióban akként értékelnek.

Az udvariasságra vonatkozó értékelések és minősítések az erkölcsi renddel több szempontból is összefüggésben állnak (Kádár–Haugh 2013: 67–73). Az erkölcsi rend azokat az elvárásokat és értékeket foglalja magában, amelyeket egy társadalom, egy adott szociokulturális csoport vagy egy kapcsolatháló tagjai természetesnek, magától értetődőnek tartanak. Beletartozik tehát mindaz, ami – ahogy Harold Garfinkel (1967: 35–36) fogalmaz – nyilvánvaló, de észrevétlen (*seen, but unnoticed*) módon a mindennapos eseményekre vonatkozó elvárások háttérét adja. Az erkölcsi rendet azok a társadalmi gyakorlatok hozzák létre, amelyeken keresztül a különböző társadalmi tevékenységek (*social actions*) és jelentések (*social meanings*) a társadalom tagjai számára azonosíthatók és felismerhetők, ezáltal erkölcsileg minősíthetők. Az a háttér ugyanis, amelyet az erkölcsi rend biztosít, nem csupán az adott közösség közös tudását jelenti, hanem meghatározza azt is, hogy a közösség tagjai a különböző társadalmi tevékenységeket és jelentéseket miként ítélik meg. Amennyiben egy adott csoport tagjairól beszélünk, esetükben az erkölcsi rendet alkotó, általános elvárások belső (*insider*) nézőpontból való megközelítéséről beszélhetünk. Kenneth Pike (1967) nyomán ezt a belső értelmezést émikus perspektívának nevezzük, míg az adott közösségen és kultúrán kívüliek kívülről (*outsider*) aspektusát étikus perspektívaként tartjuk számon (Kádár–Haugh 2013: 85).

Az udvariasságra vonatkozó értékelések azokon a társadalmi gyakorlatokon keresztül jönnek létre, amelyeken keresztül az egyes társadalmi tevékenységek és jelentések a mindennapi élet ismerős jelenségeiként azonosíthatók. Így ezen értékelések összekapcsolódnak az adott erkölcsi renddel, és nem minden esetben tekinthetők az értékelő egyén sajátjának. Az értékelések, valamint a társadalmi tevékenységek és jelentések pedig egymással kölcsönhatásban állnak: a társadalmi tevékenységek és jelentések mint társadalmi gyakorlatok értékelő mechanizmust válthatnak ki, az értékelések pedig különböző társadalmi tevékenységeket és jelentéseket idézhetnek elő.

A társadalmi gyakorlatok ugyanakkor, ahogy erre Verschueren (1999: 196) felhívja a figyelmet, nem választhatók el azok konceptualizációjától, vagyis a különböző társadalmi viselkedésformák vizsgálatakor figyelembe kell vennünk, hogy maguk a társadalmi szereplők hogyan értelmezik saját cselekedeteiket. Az udvariasság szempontjából mindez azt jelenti, hogy azoknak a társadalmi gyakorlatoknak a tanulmányozása során, amelyekben az udvariasság megnyilvánul, azt is vizsgálnunk kell, hogy e társadalmi gyakorlatok résztvevői miként értelmezik a

saját viselkedésüket – ezt is szolgálhatja a metapragmatikai perspektívájú, a reflexivitást előtérbe helyező elemzés.

A fentiekből következik, hogy ez a megközelítés szükségessé teszi annak az erkölcsi rendnek a vizsgálatát is, amellyel kölcsönhatásban az udvariasságra vonatkozó értékelések létrejönnek. Amint említettük, az erkölcsi rend a társadalmi gyakorlatok felismerhetősége révén jön létre, ez pedig különböző elvárások mentén történik, ami egyben azt is jelenti, hogy az erkölcsi rend több, egymásba ágyazódó rétegből tevődik össze (Kádár–Haugh 81–103). Az elsődleges erkölcsi rendet azok az elvárások alkotják, amelyek a különböző, meghatározott emberi kapcsolatokra vonatkoznak (vagyis „lokalizált” normák); ezeket a másodlagos erkölcsi rend, vagyis azok az elvárások veszik körül, amelyek a társadalom különféle alapon szerveződő csoportjaiban értelmezhetők (vagyis csoportalapú normák). E két réteget a harmadlagos erkölcsi rend öleli körbe, amely a szélesebb értelemben vett társadalmi elvárásokat foglalja magában (lásd a későbbiekben az 1. ábrát). A következőkben tehát azt is vizsgáljuk, hogy a metapragmatikai tudatosság különféle formái által miként tanulmányozható az udvariasság és az erkölcsi rend e három rétegének kapcsolata.

3. Reflexivitás és metapragmatikai tudatosság

A görög eredetű μετά ‘valami felett’, ‘valamin túl’ jelentésű szóból származó *meta-* előtag annak jelzésére szolgál, hogy a vele összetett fogalom vagy terminus egy másik fogalomra vagy jelenségre vonatkozik – a *metaadat* adat az adatról, a *metakommunikáció* kommunikáció a kommunikációról, a *metanyelv* a nyelvről szóló nyelv. A *metapragmatika* terminust Michael Silverstein (1976, 1993) használta először ‘reflexív pragmatikai funkció’ jelentésben (1976: 36). Más szóval a *metapragmatika* a nyelvi interakciókban részt vevők és az azokat megfigyelők nyelvi tevékenységre vonatkozó reflexív tudatosságát vizsgáló tudományterület. A metapragmatikai perspektívájú vizsgálódás során előtérbe helyezett reflexivitás és a tudatosság a metapragmatikai tudatosság fogalmában kapcsolódik össze, amely azt jelzi, hogy a nyelvhasználók „képesek reflexíven viszonyulni a különféle nyelvi konstrukciókhoz és a velük összefüggő kognitív folyamatokhoz, illetőleg szociokulturális elvárásokhoz” (Tátrai 2011: 119). Ebből következően a metapragmatikai tudatosság az udvariassághoz kapcsolódó értékelő-minősítő eljárásban is jelentős szerepet játszhat.

Reflexivitásról akkor beszélünk, ha egy interpretáció két szintje kölcsönösen függ egymástól. Az udvariasság esetében ez egyfajta állandóan fennálló, körkörös kapcsolatot jelent az udvariasságra vonatkozó értékelés kiváltója és maga az értékelés között. Egy társadalmi tevékenység vagy jelentés ugyanis azért számít udvariasnak, mert a (beszéd)helyzet résztvevői számára udvariasként azonosítható, ugyanakkor azért azonosítható udvariasként, mert a résztvevők annak tartják. Az udvariasság vagy az udvariatlanság felismerhetősége tehát attól függ, hogy az adott (beszéd)helyzetek résztvevői a különböző társadalmi tevékenységeket és jelentéseket udvariasságot vagy udvariatlanságot előidézőként azonosí-

tanak-e, az udvariasságnak vagy udvariatlanságnak a felismerése azonban maga az udvariasság vagy udvariatlanság a felismerhetőségének mértékétől függ. Más szóval az udvariasságnak vagy az udvariatlanságnak (vagyis az azt létrehozó értékelő-minősítő mechanizmusnak) felismerése az adott kommunikációs szituációkban részt vevők által kölcsönhatásban, reflexív kapcsolatban van magának az udvariasságnak vagy udvariatlanságnak a felismerhetőségével (vagyis azzal, ami az értékelő-minősítő mechanizmust kiváltja).

Az udvariasságra vagy udvariatlanságra vonatkozó értékelés és annak kiváltója között fennálló körkörös viszony egyszersmind azt is jelenti, hogy az adott értékelés beépül annak a személynek vagy személyeknek a múltbéli, jelen idejű és jövőbeni értékeléseibe. Ebből következően a reflexív értékelések rekurzívak, a társadalmi tereken és kapcsolathálókon keresztül ismétlődnek. Az értékelő-minősítő eljárás ismétlődő jellegén itt azt értjük, hogy az értékelések hasonló módon, újra és újra előfordulnak a társadalmi terekben és időben, így az udvariassághoz kapcsolódó jelenségekre vonatkozó elvárásokat, konvenciókat magába foglaló interpretatív keretet biztosítanak az udvariasság meghatározta kapcsolati munka (*relational work*) számára (vö. Kádár–Haugh 2013: 137–156).

Az udvariasság metapragmatikai prespektívából történő vizsgálatában az egyik kulcsfontosságú kérdés tehát az, hogyan férhetünk hozzá az udvariasságra vonatkozó értékelő eljárásnak a felismerés és a felismerhetőség kettősségében rejlő körkörös működéséhez. Az egyik lehetőség, hogy az értékelő mozzanatok a beszédhelyzetek résztvevőinek és/vagy megfigyelőinek metapragmatikai tudatossága felől közelítjük meg. A metapragmatikai tudatosság hozzáférhetőségének és észlelhetőségének mértéke a résztvevők számára változó: néhány metapragmatikai jelzés könnyen hozzáférhető és/vagy észlelhető, mások kevésbé, vagy egyáltalán nem. Nancy Niedzielski és Dennis Preston (2009: 147) a nyelvi tevékenységre vonatkozó tudatosságot a laikus beszélőket alapul vevő folk linguistics (népi nyelvészet) aspektusából vizsgálta aszerint, hogy az egyes nyelvi jelenségek milyen mértékben hozzáférhetők a nyelvhasználók számára. Eszerint a nyelvi tevékenységre vonatkozó tudatosságnak különböző formái vannak attól függően, hogy mennyire hozzáférhető nyelvi jelenségekről van szó:

1. Nem hozzáférhető (*unavailable*) jelenségek, amelyeket a nyelvhasználók nem akarnak, vagy nem tudnak kommentálni (pl. a kiejtés bizonyos speciális fonológiai jellemzői).
2. Hozzáférhető (*available*) jelenségek, amelyek csak akkor vitathatók meg, ha kellő részletességű – például egy terepmunkás által adott – leírás áll róluk rendelkezésre, egyébként a nyelvhasználók nem reflektálnának rá (pl. bizonyos jelenségek bemutatására szolgáló, speciális példamondatok).
3. Sejtethető (*suggestible*) jelenségek, amelyek az általános kommunikáció során ritkán fordulnak elő, ha azonban jelentkeznek, a nyelvhasználók képesek kommentálni őket anélkül, hogy szükségük lenne a részletes és pontos – például terepmunkás általi – meghatározásukra.

4. Általános (*common*) jelenségek, amelyek gyakori témák a diskurzusokban.

A fentiek egyrészt azt jelentik, hogy a beszédhelyzetekben részt vevők nem mindig képesek az udvariasság reflexív értelmezésének kifejezésére, noha ezen értelmezéseket a nyelvi tevékenység során használják. Másrészt utalnak arra is, hogy a metapragmatikai tudatosság feltűnősége – amint azt a későbbiekben látni is fogjuk – a különböző beszédhelyzetekben eltérő lehet, hol egyértelműen, hol finomabban érzékelhető a résztvevők számára.

Figyelembe véve, hogy a résztvevők nem mindig képesek kifejezni az udvariasságra vonatkozó reflexív értelmezésüket, az udvariasság metapragmatikai vizsgálata nem szorítkozhat pusztán a jelenségről való émikus (csoporton belüli), illetve étikus (csoporton kívüli) perspektívájú megnyilatkozások elemzésre. A nyelvre és a nyelvi tevékenységre irányuló reflexív tudatosságnak négy olyan formáját különböztethetjük meg, amely az udvariasság vizsgálata során releváns:

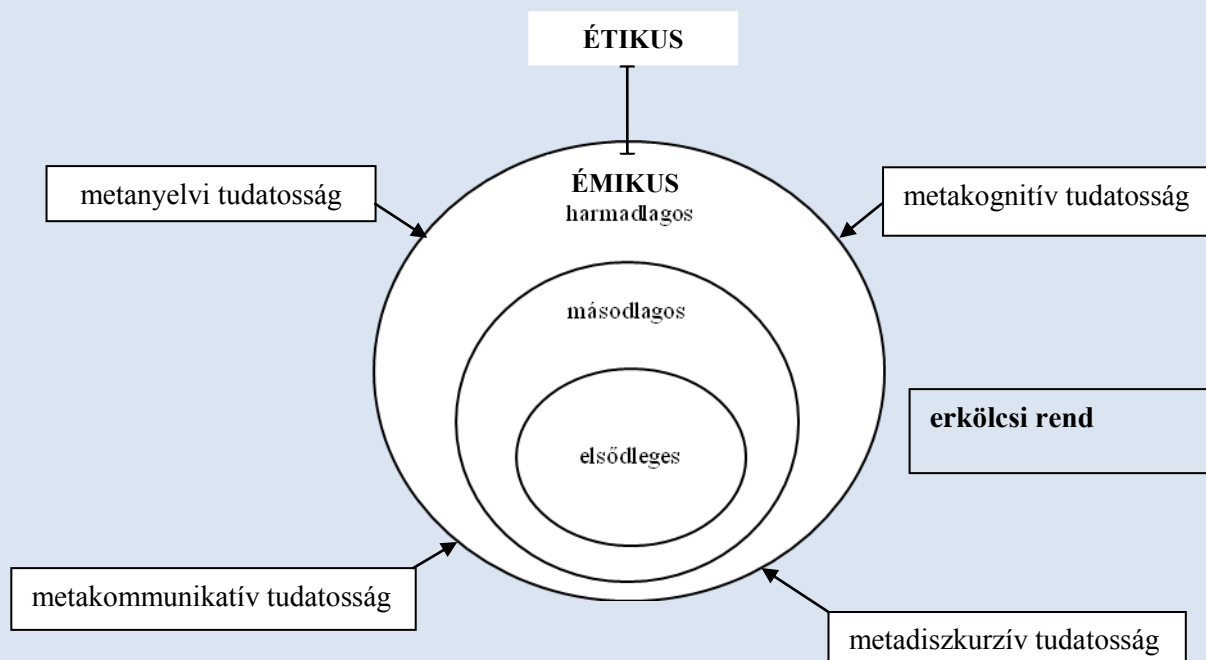
1. A **metanyelvi tudatosság** az udvariasságra/udvariatlanságra vonatkozó értékelések reflexív reprezentációját foglalja magába. A reprezentáció lényegében a világnak (és benne a saját társadalmi valóságunknak) egy olyan általánosított értelmezése, interpretációja, amely a nyelvi terminusokban és kifejezésekben, illetve azok által fejeződik ki. Ide sorolhatók azok a különböző metanyelvi kifejezések, amelyeket az egyes nyelvekben az udvariasságról, udvariatlanságról szóló beszéd során használhatunk, úgymint *polite* és *courteous* az angolban, *tenei* és *reigi* a japánban, *udvarias* és *illemes* a magyarban és így tovább.

2. A **metakommunikatív tudatosság** a társadalmi tevékenységek és jelentések reflexív értelmezésére és értékelésére vonatkozik. Ez olyan explicit minősítő megjegyzéseket foglal magába, amelyeket az egyes beszédhelyzetek résztvevői egy-egy nyelvi interakció során fogalmazznak meg például az *udvarias* terminus használatával. Ahogy a korábbiakban utaltunk rá, az ilyen jellegű interpretációk és az értékelések az udvariasság társadalmi gyakorlatként való értelmezésének központi elemei.

3. A **metadiszkurzív tudatosság** azokra az udvariasságról folytatott reflexív társadalmi diskurzusokra (esetleg vitákra) vonatkozik, amelyek társadalmi vagy kulturális szinten jönnek létre. A metadiszkurzív tudatosság tehát, szemben a metakommunikatív tudatossággal, nem az adott interakcióban érhető tetten, hanem az udvariassághoz kötődő jelenségek visszamenőleges, illetve általános értelmezésében. A társadalmi diskurzusok adják az udvariasság interpretációinak és értékelésének keretét, amely a mindenkor metaudvariassági diskurzusok tárgya. Itt említhetők meg a médiában zajló metaudvariassági diskurzusok is.

4. A **metakognitív tudatosság** az udvariassággal kapcsolatos kognitív természetű állapotokra (pl. attitűdök, elvárások) vonatkozó reflexív megnyilatkozásokban érhető tetten, amelyek pragmatikai és diskurzusjelölők által vizsgálhatók (vö. Kádár–Haugh 2013: 207–227).

Az alábbi ábra a metapragmatikai tudatosságnak a fentiekben leírt négy típusát az udvariasságra vonatkozó értékelő-minősítő eljárásban, időben és társadalmi térben formálódó erkölcsi renddel összefüggésben ábrázolja.

1. ábra: Az udvariasság metapragmatikája

A továbbiakban amellet érvelünk, hogy a metapragmatikai tudatosság különböző formáinak az udvariasság vizsgálatába való beemelésével az erkölcsi rend egymásra reflektáló rétegeibe is betekintést nyerhetünk. Az erkölcsi rend metapragmatikai megközelítésének különböző formái, ahogy azt az ábrán is jelöltük, émikus (vagy belső), illetve étikus (vagy külső) perspektívából is vizsgálhatók; ezen émikus és étikus értelmezések kölcsönhatása pedig, ahogy ezt a későbbiekben látni fogjuk, szintén fontos a metapragmatikai tudatosság különböző formái vizsgálatában.

A következőkben – minthogy a jelen tanulmány az udvariasság kognitív és érzelmi vonatkozásaival kevésbé foglalkozik – a metapragmatikai tudatosság három típusát (metanyelvi, metakommunikatív, metadiszkurzív) tanulmányozzuk részletesen (a metakognitív tudatossághoz lásd Kádár–Haugh 2013: 207–228).

4. A metapragmatikai tudatosság típusai

4.1. Metanyelvi

A minket körülvevő és – számos egyéb jelenség mellett – az udvariasságot is magába foglaló társadalmi valóság leírása és konceptualizálása a nyelvhasználat által lehetséges. Ugyanakkor, minthogy a társadalmi valóság maga is a nyelven keresztül épül fel, azok a terminusok, illetve kifejezések, amelyeket – esetünkben – az udvariasság leírására használunk, egy specifikus, reflexív nyelvhasználati mód, a magára a nyelvre fókuszáló metanyelv részét képezik.

A metanyelv fogalmának számos értelmezési lehetősége közül van Leuwen (2004: 107–108) két megközelítést emel ki: a fogalmat a reprezentációhoz kötődően meghatározó, azt egy specifikus tudományos regiszterként értelmező megközelítést, amely nem közvetlenül a világ, hanem a világról alkotott reprezentációk reprezentációját adja, és elméletek megfogalmazásának eszköze, illetve a kommunikáció felé orientálódó megközelítést, amely szerint a metanyelv a mindennapi kommunikáció része és alkotóeleme. Utóbbi esetben nem a formára, hanem a nyelvhasználat metanyelvi funkciójára kerül a hangsúly, amely szoros kapcsolatban áll a reflexivitással. Az alábbiakban a metanyelvről szóló megállapításaink alapja a fogalom második megközelítése.

Az udvariassággal kapcsolatos kifejezéseken keresztül létrejövő metanyelvi reprezentációk vizsgálatával az udvariasság fogalmának konceptuális alapjai tanulmányozhatók. A vizsgálat a alap gondolata, hogy az erkölcsi rendet kialakító elvárások voltaképpen az udvariasságra vagy udvariatlanságra vonatkozó értékelések összefüggő sorából rajzolódnak ki, utóbbiak pedig részei annak a metanyelvnek, amely által a nyelvhasználók a világot konceptualizálják. Ezért is fontos a beszélőket meghatározó különböző kapcsolathálózatok bevonása az udvariasság metanyelvének elemzésébe, ez biztosítja ugyanis a hozzáférést az udvariasság/udvariatlanság metanyelvének alapjául szolgáló émikus világnézetekhez. A következőkben az udvariasságra/udvariatlanságra vonatkozó értékelő kifejezések tárgyalása során idézőjellel különböztetjük meg azokat az eseteket, amelyekben az étikus értelemben vett udvariasságról (az egyes nyelvek általában vett értékeléseiről) van szó, az émikus értelemben használt terminusokat pedig (vagyis amikor azt vizsgáljuk, mit értenek rajtuk az adott nyelv beszélői) kurziváljuk.

Az udvariasságra vonatkozó metanyelv különböző nyelvekben és kapcsolathálózatokban való vizsgálata során azonban fontos szem előtt tartani, hogy az udvariasság metanyelvéhez sorolható kifejezések nem egy „konceptuális vákuum” részei. Ahogy Mills (2009: 1055) fogalmaz: „az udvariasság csak a vele egy szemantikai mezőben lévő más terminusokkal való kapcsolatában nyer értelmet; e terminusok jelentései pedig egy olyan komplex folyamat által alakulnak ki, amelynek során az egyes kifejezések elkülönülnek másoktól, vagy épp elegyednek velük, megújítván azok jelentéseit”.³ Ez az jelenti, hogy egy olyan kifejezést, mint az *udvariasság*, egyik nyelv esetében sem tanulmányozhatunk nyelvileg izolált módon. Az *udvariasságról* való beszéd során például óhatatlanul felmerül

³ Itt és a továbbiakban az idézetfordítások eredetijét lábjegyzetben közöljük: „politeness only makes sense in relation to other terms within its semantic field, and the meanings of these terms are defined in a complex process of being set apart from and being conflated with other terms and playing off the meanings of those terms” (ford. N. L. A.).

(olykor csak implicit módon) az *udvariatlanság* értelmezésének kérdése is, amelyet ezért munkánk során mi sem mellőzünk. A különböző metanyelvi kifejezések kölcsönhatása azonban nem szorítkozik csupán az *udvariasság* és *udvariatlanság* reflexív konceptuális alapjainak megvilágítására. Az alábbi interjúrészletben például az adatközlőnek értékelnie kell egy bizonyos, múltbéli bocsánatkérést annak udvariassága kapcsán. Az, ahogy az adatközlő a bocsánatkérés *udvariasságának* megítélésre tesz kísérletet, azt mutatja, hogy előfordulhat, hogy egy megnyilatkozás értékelése a nyelvhasználó részéről nem elég egyértelmű.

(1) A: *maybe it'd-he'd be placing towards the neither polite nor impolite or verging (.) on the polite, cer-certainly not very polite?*

W: *mhm?*

A: *not obsequiously polite or not any not- not- not- overly polite in any other sense, but (.) nor was he particularly impolite, I thought.*⁴

Az (1) példában megfigyelhető, hogyan próbálja az adatközlő értékelni az adott megnyilatkozást: egyrészt a lehetséges értékelések (*verging on polite* 'az udvariassal határos'), másrészt a tagadó jellegű értékelések (*not polite* 'nem udvarias', *not obsequiously polite* 'nem alázatosan udvarias', *not overly polite* 'nem túlzottan udvarias', *not particularly impolite* 'nem különösebben udvariatlan') használatával. Ezek a metalingvisztikai kifejezések egy szemantikai mezőben helyezhetők el, vagyis olyan, egymáshoz szemantikailag kapcsolódó szavak csoportjában, amelyek a társadalmi valóság egy adott szegmensére (esetünkben az udvariasságra) vonatkoznak. Ez a szemantikai mező mutatkozik meg az (1) példában, amikor is az adatközlő megpróbálja tisztázni, mit ért azon, hogy az értékelt bocsánatkérés *neither polite, nor impolite*, vagyis 'nem udvarias, nem is udvariatlan' volt.

Az udvariasságra, illetve az udvariatlanságra vonatkozó metanyelvet nem kezelhetjük olyasvalamiként, ami „adott”, hanem meg kell kísérelnünk a metanyelv mögött húzódó világnézet(ek) feltárását is. Máskülönben a kutató két csapdába is beleeshet. Egyrészt úgy vélheti, hogy minden nyelv és kultúra esetében ugyanarról a jelenségről beszél, amikor udvariasságról beszél, noha az nem így van. (Az udvariasság történeti relativitása [vö. Kádár–Haugh 2013: 156–177, Kádár–Culpeper 2010, Kádár 2013] okán hozzátehetjük, hogy a különböző történelmi időszakokban vizsgált udvariasságra is ugyanez vonatkozik.) Másrészt pedig olyan mesterséges megállapításokat tehet az elemzésében, amelyek az adott metanyelvet használó beszélők számára egyáltalán nem is fontosak. Az adott nyelv „udvariasság”-ra vonatkozó metanyelvének megfelelő elemzése és értelmezése ezért nem nélkülözheti a világnézeti alapokat.

⁴ Itt és a továbbiakban az angol nyelvű példák magyar fordításait a diskurzuselemzés jelöléseinek elhagyásával, lábjegyzetben közöljük: „A: ezt-öt talán úgy határozom meg, hogy nem udvarias, de nem is udvariatlan, vagy határos az udvariassággal, semmiképp sem nagyon udvarias? W: mhm? A: nem alázatosan udvarias, illetve egyáltalán nem túl udvarias más értelemben, de nem is volt különösebben udvariatlan, azt gondoltam.” (ford. N. L. A.)

Vegyünk például két olyan kultúrát – a (brit) angolt és a japánt – amelyet a Brown–Levinson (1987)-féle udvariasságelmélet egyaránt olyanként jellemzett, amelyben a távolító udvariasság dominál. A (brit) angol *polite* 'udvarias' terminus Culpeper (2012) szerint szemantikailag többnyire olyan kifejezésekhez kapcsolódik, mint a *courteous* 'előzékeny', *respectful* 'tisztelettudó', *friendly* 'barátságos', *pleasant* 'kellemes (ember), rokonszenves', *thoughtful* 'figyelmes', *cheerful* 'derűs, jókedvű', *calm* 'nyugodt', *gracious* 'jóindulatú', *charming* 'bájos' vagy *quiet* 'csendes, halk szavú'. Ezzel szemben a japánban legalább négy lehetséges megfelelője van csak magának a *polite* 'udvarias' kifejezésnek: *tenei* 'melegszívűség', *omoiyari* 'előzékenység/empátia', *kikubari/kizukai* 'figyelmesség' és *reigi* 'illem, jó modor' (vö. Fukushima 2004, 2011; Haugh 2004). Ha pedig közelebbről is megvizsgáljuk az utóbbi kifejezések valamelyikének, például az 'illem, jó modor' jelentésű *reigi*-nek a konceptuális alapját, megállapíthatjuk, hogy az egész más konceptuális hatáskörrel rendelkezik, mint az angol *polite*.

Összevetve a *polite* és a *reigi* konceptuális alapjait, megállapíthatjuk, hogy utóbbival olyan terminusok állnak kapcsolatban, mint *kei'i* 'a társadalmi státuszon alapuló tisztelet'; *tsutsushimu* 'diszkréció, megfontoltság'; *tattobu* 'nagyra becsülés' és *mibun/chi'i* 'társadalmi pozíció'. Amint az a japán udvariasságfogalom egyik kulcsfontosságú kifejezése émikus értelmezésének felvázolására tett kísérletből látszik, ez esetben meglehetősen eltérő koncepciót kell alapul vennünk, mint az angol *polite*-nál. A *reigi* émikus perspektívából értelmezett fogalma többek között a személyiségre, a kapcsolatokra és a társadalmi struktúrára vonatkozó feltételeket rejti magában. A *reigi* konceptuális tartalmában például nagyon hangsúlyos elem, hogy az egyes személyeket a társadalmi pozíciójuk határozza meg (mind a társadalmi szint, mind a társadalmi csoport szempontjából), és hogy a társadalmi struktúrát tekintve a vertikális tagoltság, a hierarchikus kapcsolatok fontosak. A (brit) angol és a japán esetében tehát nem ekvivalens, vagyis teljes mértékben azonos, hanem inkább analóg, egymásnak a hasonlóság alapján megfeleltethető konceptualizációkkal számolhatunk. Eszerint nincs sok értelme az angol (implicit) udvariasságfogalom vagy egy abból származó udvariasságdefiníció használatának akkor, ha azt szeretnénk vizsgálni, miként jelenik meg a japánban, minthogy az angol és a japán udvariasságfogalom gondolati háttere meglehetősen eltérő. Mindebből tehát az is következik, hogy az udvariasság émikus konceptualizációinak figyelembevétele alapvető fontosságú az udvariasság vizsgálatában.

Adódik ugyanakkor a kérdés, hogy mégis miként tanulmányozható az udvariasság metanyelve tágabb körben, a különböző kapcsolathálózatokon vagy társadalmi tereken keresztül? Mindezidáig az udvariasságkutatásban a fenti kérdés megválaszolása három főbb megközelítés mentén történt: korpuszelemzéssel (Culpeper 2009b); a lexikális/konceptuális térkép kvantitatív, illetve kvalitatív vizsgálatával (Ide et al. 1992/2005, Pizziconi 2007, Wetzel 2004, Watts 2008); valamint metapragmatikai interjúk vagy kérdőívek használatával (Bolívar 2008, Gagné 2010).

A korpuszelemzés a metanyelvi kifejezések relatív gyakorisága mellett azt vizsgálja, hogy ezek a kifejezések milyen más terminusokkal kollokálnak, vagyis áll-

nak együtt a korpuszban, amely általában különböző diskurzustípusokból származó szövegeket tartalmaz reprezentatív és strukturált formában. Culpeper (2009a) például az „udvariatlanság”-ot vizsgálta az Oxford English Corpus 2 milliárd szavas adatbázisában, amely az angol nyelv számos nyelvváltozatát tartalmazza. Kutatásának egyik tanulsága az volt, hogy a *rude* ‘bunkó’ terminus használata sokkal gyakoribb, mint az *impolite* ‘udvariatlan’-é, illetve hogy (az előbbi eredménytől nem függetlenül) ez utóbbi valóban formálisabbnak tekinthető. Számunkra Culpeper (2009a) megállapításai azt is jelzik, hogy annak, aki az udvariatlanságra vonatkozó metanyelvet kívánja tanulmányozni az angolban, első sorban inkább a *rude* konceptuális alapjait kell vizsgálnia az *impolite*-é helyett.

Megjegyzendő azonban, hogy noha az „udvariasság” metanyelvének korpuszalapú vizsgálata fontos eredményekkel járhat, ezt más megközelítésekkel is ki kell egészíteni, két okból. Egyrészt, mivel nem minden nyelv és nyelvváltozat esetében áll rendelkezésre megfelelő, az elemzés céljainak megfelelő korpusz, valamint nincs sok olyan korpusz sem, amely által kimutathatók lennének a metanyelvi tudatosság különbségei azokon a kapcsolathálózatokon keresztül, amelyeket egy adott nyelv szélesebb értelemben vett közössége alkot. A másik lehetséges korlát pedig, hogy a korpuszelemzés nem feltétlenül teszi lehetővé az adott metanyelv konceptuális hátterének kellően alapos vizsgálatát, különösen azt, ahogyan az udvariasságra vonatkozó metanyelvi kifejezések szemantikai mezői létrejönnek.

A metanyelv további vizsgálati lehetőségét a lexikai vagy konceptuális térképen alapuló elemzés adja. Ebben a megközelítésben a hangsúly a metanyelvi kifejezések által formálódó konceptuális hálózatnak vagy mezőnek az értelmezésén van, amely statisztikai és kvalitatív eszközökkel egyaránt történhet. Ide et al. (1992/2005) például az „udvariasság”-hoz kapcsolódó terminusok többváltozós (*multivariate*) vizsgálatát végezte el az amerikai angolban és a japánban. A kutatás egyik fontos megállapítása volt, hogy a *friendliness* ‘barátságosság’ az amerikai angolban az *politeness*-hez ‘udvariasság’ kapcsolódik, a japán *teinei*-hez ‘melegszívűség’ azonban nem. Barbara Pizziconi (2007) egy másik, multidimenzionális statisztikai módszert dolgozott ki, amellyel az „udvariasság”-ra vonatkozó lexikon vizsgálható és hasonlítható össze a brit angolban és a japánban. Pizziconi eredményei megerősítik, illetve pontosítják, részletezik Ide et al. korábbi megállapításait. Más kutatások inkább kvalitatív eszközöket alkalmaztak a konceptuális térképek vagy hálózatok metanyelvi kifejezésekből való létrehozására. Patricia Wetzel (2004) például diskurzuselemzéssel vizsgálta az „udvariasság”-ra vonatkozó lexikont a japán tiszteleti megszólításokat tárgyaló illetankönyvekben. Kutatásai azt mutatták, hogy a tiszteleti megszólítások közül számos az úgynevezett vertikális tiszteleten, vagyis a társadalmi hierarchián (*kei’i*), illetve társadalmi pozíción (*tachiba*) alapul. A tárgyalt megközelítésből vizsgálódó kutatások a kognitív nyelvészet módszertanát is alkalmazhatják. Watts (2008) például a mentális terek modelljét (*mental spaces model*) használta az „udvariatlanság” lexikonának elemzéséhez a brit angolban, különös tekintettel arra, hogyan válnak ezen a mentális terek határai elmosódottá az interakciók során.

A harmadik vizsgálati típus metapragmatikai interjúk és kérdőívek által kíván bepillantást nyerni egy adott kultúra tagjainak metanyelvi tudatosságába. Adriana Bolívar (2008) az „udvariasság” felismerését vizsgálta a venezuelai nyelvben kérdőív segítségével. Az adatközlőket olyan kifejezések megadására kérte, amelyeket valamilyen szempontból az „udvariasság”-gal ekvivalensnek vagy legalábbis ahhoz kapcsolhatónak tartanak. A tendencia azt mutatta, hogy a női adatközlők elsősorban az *amabilidad*-dal ‘kedvesség’ és az *educación*-nal ‘tanultság, műveltség, helyes viselkedés’ kötötték össze a vizsgált fogalmat, míg a férfiak inkább a normákkal (*norma*). Utóbbi arra a felfogásra is utal, hogy az udvariasnak tartott személynek *caballero* ‘úri ember’-ként kell viselkednie. Egy másik gondolatébresztő tanulmányban Nana Okura Gagné (2010) a japán „udvariassági”, illetve „udvariatlansági” lexikon elemeit vizsgálta a negatív arculat fogalmának étikus. Interjúk segítségével állapította meg, hogy az adatközlők általánosságban felismerték a negatív arcon (a másik függetlenségének hangsúlyozásán) alapuló távolító udvariasságot, a kérést tartalmazó szituációkban azonban ez nem történt meg. A kutatásból az is kiderült, hogy az megkérdezettek „udvarias” kérésre vonatkozó konceptualizációját az egymással való kapcsolatuk határozta meg.

4.2. Metakommunikáció

Miként a metanyelv az a nyelv, amely magára a nyelvre fókuszál, a metakommunikáció a magukról a kommunikációs helyzetekről való kommunikációt jelenti, vagyis azt a kommunikációt, amely a különböző interakciókban a társadalmi tevékenységek és jelentések interpretációjára és értékelésére helyezi a hangsúlyt.⁵ A metakommunikációs jelenségeket a nyelvhasználatban sokféle szakkifejezéssel szokás jelölni: a *metapragmatikai*, *metanyelvi*, illetve *metadiszkurzív megjegyzések*, valamint a *metamejgjegyzések* megnevezés egyaránt használatos. Ezek a terminusok többnyire helyettesíthetők egymással, de mivel általában reflektálnak arra a tudományterületre, amely az adott kutatás alapját, kiindulópontját képezi (pragmatika, szociolingvisztika vagy diskurzuselemzés), implicit tartalmazzák ezek elméleti előfeltevéseit is, ami mindenképpen szem előtt tartandó, amikor az udvariasságot kutató területek helyét egymáshoz való viszonyuk szerint kívánjuk megadni. Ahogy Adam Jaworski, Nikolas Coupland és Dariusz Galasiński (2004: 4) a metanyelv vizsgálatáról írott tanulmányukban hangsúlyozzák, a metakommunikáció spontán példáiként feltűnő metanyelvi megjegyzések (pl. *Amit voltképpen mondani akartam, az az, hogy...*) befolyásolhatják egy adott megnyilatkozás értelmezését, ezért elengedhetetlen, hogy ezeket a metamejgjegyzéseket a saját kontextusukban vizsgáljuk. Ugyanakkor, miként arra Mills (2003) figyelmeztet, még a kutatók által a résztvevői és/vagy az émikus udvariasságértelmezés vizsgálatára „előhívott” metakommunikáció is rendelkezik olyan szituációs kontextussal, amelyet a fentiekhez hasonló okokból nem hagyhatunk figyelmen kívül.

⁵ Olykor ugyanezre utalnak a *metadiskurzus* terminussal is (vö. Culpeper 2011a), mi azonban utóbbit a különböző interpretációknak vagy ideológiáknak technikai értelemben keretet adó diskurzusokról szóló beszédre alkalmazzuk a későbbiekben (lásd 4.3.)

A metakommunikatív tudatosság a kommunikációs helyzetek (meta)részrtvevőinek oldaláról jelentkezik. (Metarészrtvevőkön az adott beszédhelyzetek közvetett résztvevőit értjük, akik például a televízió vagy az interneten keresztül követnek egy interakciót, így válva annak részévé [Kádár–Haugh 2013: 84]). Ez a kommunikáció során tanúsított (implicit) tudatosságunkra vonatkoztatva azt jelenti, hogy nem csupán értelmezzük és értékeljük azt, amit mi magunk mondunk vagy teszünk, illetve amit mások mondanak vagy tesznek, de reflexív módon értelmezzük és értékeljük ezeket a társadalmi tevékenységeket és jelentéseket mások szempontjából is. Eszerint az udvariasságra vonatkozó interpretációink és értékeléseink magukba foglalják mások perspektíváját is. Ez a fajta „perspektívabeemelés” fontos eleme a metapragmatikai kommenteknek, amelyek ezáltal a saját udvariasságértelmezésünk kitégítéséhez is hozzájárulhatnak.

A (2) példában, a *Gran Torino* című filmből származó párbeszéd részletben egy fiatal, vietnámi-amerikai fiú, Tao, metapragmatikai megjegyzéseken keresztül vonódik be kulturálisan bizonyos tevékenységekbe. A film Detroitban játszódik, a férfiak közti interakcióra vonatkozó normák pedig, amelyekről a példában szó esik, az amerikai munkásosztálybeli férfiak (kézzelfogható) értékeinek egy részére reflektálnak. A jelenet egyik szereplője, Walt, a mogorva, lengyel származású amerikai, aki a Ford-gyártól ment nyugdíjba, fiatal szomszédját, Tao-t próbálja okítani arra, hogyan beszéljen más fiúkkal, illetve férfiakkal. Először Walt és a borbély (Martin) mutatja meg, hogyan hangzik egy igazi „férfias beszélgetés”; ennek során voltaképpen különböző – olykor rasszista – módon sértegetik egymást. Tao szó szerint értelmezi az instrukciókat, és elkezd „férfiasan beszélni”, *vén olasz fasz-nak* nevezve a borbélyt. Walt és a borbély ezután nekiáll elmagyarázni azokat az udvariassággal kapcsolatos normákat, amelyek e maszkulin beszédmód alapjául szolgálnak.

- (2) Walt: *Akkor sem sértegethetsz egy embert a saját boltjában, ilyet nem csinálunk. Mi van, ha véletlenül egy zűrös fazonba botlasz? Letépi a sárga fejedet.*
- Tao: *Mit kellett volna mondanom?*
- Borbély: *Figyelj, kölyök, kezd azzal, hogy „üdv” vagy „jó napot”!*
- Walt: *Gyere be, és mondd azt, hogy „Uram, megnyíratkoznék, ha van rá ideje”.*
- Borbély: *Ja, udvariasan, de seggnyalás nélkül.*
- Walt: *Beszélhetnél a melóról az építkezésen, meg a csajodról és a kocsidról...*
- Borbély: *Hogy, a faszomba', gallyra ment a fékem, az a fasz szerelő jól megvágott, totál átbaszta a fejemet!*
- Walt: *Ne azt szidd, akivel beszélsz, hanem olyanokat, akik nincsenek jelen. Például a főnöködet, hogy túlóráztat, pedig tekenap van.*
- Borbély: *Igen, vagy mondd, hogy két órán át hallgattad az asszony rinyálását, hogy nem fogadják el a lejárt kuponokat a boltban, és mikor végre elkezdted nézni a meccset, sírva fakad, hogy le se szarod.*
- Walt: *Érted már? Na, menj ki, gyere vissza, és beszélj vele. Nem olyan bonyolult, az isten áldjon meg.*
- Tao: *Jó, de nincs se munkám, se kocsim, se barátnőm.*
- Walt: *Ó, egek.*

Borbély: Le kellett volna lőnöm még az elején.

Ennek a „férfias beszédnek” a legfőbb jellemzői akkor figyelhetők meg leginkább, amikor Walt és a borbély instruálni próbálja Taót. Az egyik legfőbb „szabály”, legalábbis Walt és a borbély szerint, hogy az ember ne szidjon olyanokat, akiket nem ismer (Walt és Martin is régi jó ismerősök), inkább a jelen nem lévőkről beszéljen sértő módon. A második fontos „szabály”, hogy létre kell hozni egyfajta egyensúlyt aközött, hogy valaki kellőképpen tisztelettudó (vagyis *udvarias*), de nem túl udvarias (ezt fejezi ki a bizalmas *seggyalás* kifejezés). A harmadik kulcsfontosságú „előírás” pedig, hogy a beszélgetés leggyakoribb témája a panaszkodás (rinyálás) legyen. A másokról – különösen az ember főnökéről, feleségéről vagy mások szolgáltatásairól – való panaszkodás ugyanis, Walt és a borbély szerint, a társalgás egyik elfogadható módja. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a (2) példa egyrészt azt mutatja meg, miként nyerhetünk a metakommunikáció által bepillantást egy (specifikus, lokális) erkölcsi rendbe, amely az udvariasságra vonatkozó értékelő-minősítő eljárás alapjául szolgál, másrészt hogy az adott kultúrán vagy közösségen kívüliek hogyan ismerhetik meg az émikus (udvariasság)értelmezéseket.

Az értékelő eljárást megalapozó erkölcsi rendet számos módon vizsgálhatjuk a beszédhelyzetek résztvevőinek és megfigyelőinek metakommunikatív tudatosságán keresztül. Tanulmányunk tárgyát figyelembe véve ugyanakkor most csak az udvariasság szempontjából foglalkozunk a metapragmatikai megjegyzésekkel. Az alábbiakban röviden ismertetjük a metapragmatikai megjegyzések gyűjtésének módszereit, illetve néhány példát hozunk arra, miként működnek ezek a gyakorlatban. A bemutatandó megközelítések közti legfőbb különbség, hogy spontán vagy a kutatók által előidézett metakommunikációt állítanak-e a vizsgálat középpontjába.

A természetesen előforduló metapragmatikai megjegyzések szemtől szembeni (Holmes–Marra–Vine 2012), komputer közvetítette (Graham 2007) vagy fiktív (például irodalmi művekbeli) interakciókban (Paternoster 2012) egyaránt fellelhetők, és az „itt-és-most”, illetve az „ott-és-akkor” udvariasságra vonatkozó, jelen idejű vagy múltbéli értékelő mozzanatokra egyaránt irányulhatnak. Emellett bizonyos esetekben nem csupán pragmatikai jelentéseket vagy társadalmi tevékenységeket célozhatnak, hanem magának az erkölcsi rendnek némely vonatkozását is. A spontán, természetesen előforduló metapragmatikai kommentárok tanulmányozásában tehát ezeknek a szituáció meghatározta funkciójára kell helyeznünk a hangsúlyt, illetve az is vizsgálandó, hogy az elemzett metamejegyzések milyen oldalát világítják meg annak az erkölcsi rendnek, amelyhez kapcsolódnak.

Holmes, Marra és Vine (2012) például a kifejezetten az udvariassági normákról való beszédet vizsgálták az új-zélandi angol európai (*pākehā*) és *māori* etnolektusában. Az előbbit hagyományosan dominánsnak tartják az új-zélandi társadalomban, bizonyos munkahelyeken azonban inkább a *māori* érvényesül. Az alábbi példában a metanyelvi megjegyzések segítségével az interakciókra vonatkozó normák közti konfliktus figyelhető meg a *pākehā* és a *māori* etnolektusban.

A diskurzus a Kiwi Consultation egy szokásos megbeszélésén zajlik, amelynek résztvevői közül csak hárman beszélnek a pākehā nyelvváltozatot.

- (3) 1 Steve: *we have capability development um*
 2 *the g m oversight here*
 3 *((overlapped by a quiet conversation involving Frank and Daniel))*
 4 *is from Frank and Caleb*
 5 *the manager in charge budget of a hundred and eighty seven k*
 6 *((pause)) obviously key area we want to ensure that um*
 7 *one of the important: things in communication is*
 8 *not to talk when others are talking*
 9 *((loud laghter))*
 10 Steve: *I hope that the cameras picked up (that)*
 11 *((loud laghter))*
 12 Frank: *Steve this indicates a need for you to be out in hui*
 ['meetings']
 13 *((laughter))*
 14 Frank: *one of the things that you learn very quickly*
 15 *is that a sign of respect is that other people are talking about*
 16 *what [you're saying while you're saying it]*
 17 *[[((laughter)] ((laughter))*
 18 Steve: *I see I see*⁶ (Holmes–Marra–Vine 2012: 1070–1071)

A példában Steve egy (az új-zélandi angol pākehā változatát beszélők számára) harmadik szintű erkölcsi normát fogalmaz meg, amikor kifejti, hogy nem szabad másokkal párhuzamosan beszélni. Ezt a kijelentést a szintén a pākehā kultúrkörhöz tartozó Frank helytelennek tartja, és kijelenti, hogy Steve nem ismeri eléggé a māori nyelvhasználatot, ezért javasolja neki, hogy több *hui*-n (hagyományos māori társadalmi összejövetel) vegyen részt. Ezáltal ugyanis Steve megtudhatná, hogy az angol māori változatában a tisztelet jele, ha miközben az ember beszél, valaki más is beszél ugyanarról. Kijelentve, hogy ez a gyakorlat a māori erkölcsi rendben normatívnak számít, Frank új keretet ad Steve metapragmatikai megjegyzésének, amely az adott munkahelyre nézve – ahol tehát a dolgozók többsége a māori nyelvváltozatot beszéli – nem tekinthető helytállónak, mivel a pākehā erkölcsi rendjéből indul ki.

A számítógép közvetítette kommunikációban előforduló metapragmatikai megjegyzések vizsgálatával szintén bővíthet az erkölcsi rendre vonatkozó tudásunk, részben azért is, mert a számítógépes kommunikáció az interakciók gyakori formája. Sage Graham (2007) például a ChurchList nevű online anglikán közösség tagjainak e-mailezésében vizsgálta az udvariasságra és az udvariatlanságra vo-

⁶ „1 Steve: a képességfejlesztésünk 2 um a g m felügyelet itt 3 (közben halk beszélgetés folyik, amelyben Frank és Daniel is részt vesz) 4 Franktól Calebbel 5 a menedzserrel, aki felelős a költségvetésért, amely 187 k 6 ((szünet)) a kulcsfontosságú terület, amelyről nyilvánvalóan gondoskodnunk kell a um 7 a kommunikációban az egyik legfontosabb dolog, hogy 8 az ember ne beszéljen párhuzamosan másokkal 9 ((hangos nevetés)) 10 Steve: Remélem, a kamerák rögzítették ezt 11 ((hangos nevetés)) 12 Frank: Steve, ez azt jelenti, hogy több hui-n [összejövetel] kellene részt vened 13 ((nevetés)) 14 Frank: az egyik dolog, amit elég hamar megtanulnál, 15 hogy az a tisztelet jele, ha az emberek beszélnek 16 arról [amiről te mondasz akkor, amikor mondasz] 17 ((nevetés)) ((nevetés)) 18 Steve: értem, értem” (ford. N. L. A.)

natkozó elvárások megjelenését. Bár az ez esetben tanulmányozható erkölcsi rend elemei speciálisak, minthogy a számítógépes kommunikációhoz (például nem lehet a listán lévő összes taggal beszélgetni), illetve magához a gyakorlatközösséghez kötődnek (például a segítség- vagy támogatáskérésre adott preferált válaszreakciók az imák), Graham megállapította, hogy az udvariasságra vonatkozó itt-és-most értékelésekre olyan elvárások hatottak, amelyeket a tagok más tagok korábbi viselkedése alapján alakítottak ki. Eszerint a múltbeli történések, vagyis a történetiség elemei fontos szerepet töltenek be mind az online, mind a szemtől szembeni interakciókban.

Az udvariassággal kapcsolatos metapragmatikai megjegyzések regények, novellák, filmek fiktív dialógusai által is vizsgálhatók, ezek elemzéséhez a pragmatofilológia módszertana nyújthat segítséget (vö. Kádár–Haugh 2013: 158). Annick Paternoster (2012) egy olyan könyvsorozatot választott kutatásai alapjául, amelynek főszereplője két rendőrnyomozó, egyikük edinburghi, a másik szicíliai származású. A vizsgálat középpontjába az ő metapragmatikai megjegyzéseik kerültek, amelyek a túlzott udvariasságra, illetve az udvariatlanságra vonatkoztak. Az ilyen jellegű, fikciós források előnye, hogy a narrátor olykor explicit utalást tesz a szereplők bizonyos jelenségekkel kapcsolatos attitűdjére, akkor is, amikor ők maguk azt nem fejezik ki egyértelműen. Paternoster vizsgálatának tanulsága, hogy azok a szereplők, akikre túlzott udvariasság – amely ez esetben nem őszinte udvariasságot takar – jellemző, hajlamosak a szkepticizmusra, amikor mások udvariasságának megítéléséről van szó. A fiktív dialógusok vizsgálatából levont következtetések, természetesen, nem általánosíthatók, ez a fajta forráscsoport azonban segítségünkre lehet abban, hogy az udvariasságot tágabb összefüggéseiben vizsgáljuk, figyelembe véve például azt is, amit az emberek gondolnak, de nem feltétlenül mondanak ki egy adott interakcióban.

Metapragmatikai megjegyzéseket, természetesen, a kutatók is előidézhetnek, elsősorban (nyelvhasználati) interjúk készítése által. Spencer-Oatey (2011) különböző nemzetközi partnerségi projektek keretében együttműködő brit és kínai egyetemeken végzett kutatást a hallgatók interperszonális kapcsolatát vizsgálva. A brit és kínai adatközlőkkel a program menedzsereként vezetett a projektek értékelésére irányuló mélyinterjúkat, amelyekből többek között a megkérdezettek közti viszony alakulására vonatkozó kommentárokat gyűjtötte ki. Az adatközlők viszonylag kevés alkalommal fogalmaztak meg az udvariassággal, illetve az udvariatlansággal kapcsolatos étékelő megjegyzéseket. Az „udvarias viselkedésre” vonatkozó értékelések másokkal kapcsolatban hangzottak el, míg az „udvariatlanság viselkedésre” utalókat az adatközlők önmagukra vonatkoztatva, mentegetődzve, saját maguknak szemrehányást téve említik. A kínai metapragmatikai megjegyzések ugyancsak érdekesek, hiszen bizonyos mértékben étikus megközelítésből jelennek meg, minthogy ezeket nem eredetiben, hanem a kínaiból angolra való fordításban közlik. Noha ez a gyakorlat nyilvánvalóan támogatja az összehasonlíthatóságot, számos kérdést is felvet azzal kapcsolatban, hogyan értelmezhető a vizsgálat az udvariasság étikus és émikus megközelítése szempontjából.

A „mesterségesen előidézett” metapragmatikai megjegyzések gyűjtése olyan naplók vagy írott beszámolók segítségével is történhet, amelyekben az adatközlők általuk udvariasnak vagy udvariatlannak tartott eseményekről számolnak be. Culpeper (2011) például ilyen módszerrel gyűjtött metapragmatikai megjegyzéseket használt annak vizsgálatára, hogyan jelenik meg az udvariatlanság az interakciókban. A Culpeper-féle kutatásból származó (4)-es példában egy adatközlő arról számol be, hogy érezte magát, amikor egy szórakozóhelyen összefutott az egyik ismerősével, aki bunkón viselkedett.

*(4) As I walked over to the table to collect the glasses, Sarah's said to Tim 'come on Tim let's go outside', implying she didn't want me there. This was at the pub on Sunday night, and I just left the glasses go and walked away. I didn't particularly feel bad, but angry at the way she had said that straight away when I got there. We aren't particularly friends but she was really rude in front of others.*⁷ (Culpeper 2011a: 60)

Érdeemes felhívni a figyelmet arra, hogy a fenti példában az adatközlő úgy interpretálja Sarah viselkedését, hogy az burkoltan célzott valamire, Sarah bunkónak minősítése azonban azon a feltételezésen alapul, miszerint az adott helyzetben az adatközlő nem pusztán szemlélődőként, hanem indirekt címzettként vett részt. Szintén érdekes, hogy az udvariatlanságra utaló értékeléssel együtt az adatközlő az érzelmi állapotára is reflektál (dühös volt, de nem érezte kifejezetten rosszul magát). Ez az udvariasság, illetve az udvariatlanság és az érzelmek szoros és kölcsönös kapcsolatát is példázza (Kádár–Haugh 2013: 207–228).

A metapragmatikai megjegyzések az udvariasság, az udvariatlanság és további, hozzájuk kapcsolódó jelenségek azonosításának értékes forrásai, emellett gyakran engednek bepillantást abba az erkölcsi rendbe is, amelynek alapján az udvariasságra vonatkozó értékelések keletkeznek. Mivel laikus résztvevők és megfigyelők értelmezéseinek alapulnak, nem elegendő önmagukban vizsgálni őket (vö. Kádár–Haugh 2013: 81–103). Ahogy Davies, Merrison és Haugh (2011) egy tanulmányukban megjegyzik, fontos tudatában lenni annak, hogy a metapragmatikai megjegyzések vizsgálatának értelemszerű korlátai vannak. Először is, ha az egyes interakciókban nem szerepelnek az udvariassággal kapcsolatos metapragmatikai megjegyzések, az nem feltétlenül jelenti azt, hogy az interakció résztvevői nem is végeztek értékelő műveleteket. Másodszor, metapragmatikai észrevételek többnyire olyan „problematikus” beszélgetésekben fordulnak elő, amelyekben a résztvevők elvárásai nem találkoztak, ezért merültek fel az udvariatlansággal vagy esetleg a túlzott udvariassággal kapcsolatos jelenségek.

Az udvariasság metapragmatikájának vizsgálatában tehát a metapragmatikai tudatosság további formái is tanulmányozandók, beleértve az udvariasságról folytatott társadalmi diskurzusokat is – ezekről lesz szó a következőkben.

⁷„Amikor odamentem az asztalhoz, hogy összeszedjem a poharakat, Sarah azt mondta Timnek: »Gyere, Tim, menjünk ki!«, amivel tulajdonképpen azt fejezte ki, hogy nem igazán akarta, hogy ott legyek. Ez vasárnap történt a pubban. Én meg otthagytam a poharakat, és elsétáltam. Nem mondanám, hogy kifejezetten rosszul éreztem magamat, inkább dühös voltam, hogy ezt direkt akkor mondta, amikor én is ott voltam. Nem vagyunk kimondottan barátok, de tényleg bunkón viselkedett velem mások előtt.” (ford. N. L. A.)

4.3. Metadiskurzus

A *diskurzus* terminus általában beszélt és írott szövegekre egyaránt vonatkoztatható, technikai értelemben azonban az interpretáció és az értékelés egyfajta állandó, „tárgyasult” kerete is érthető rajta, amelyet úgy szokás kezelni, mintha önmagában objektív realitással rendelkezne. Az interpretációnak és az értékelésnek ez a fajta állandó kerete azokon a beszélgetéseken, diskurzusokon keresztül jön létre, amelyeket a laikus megfigyelők folytatnak a nyelvhasználat társadalmi, kulturális és történeti mintáiról, mígnem ezek a társadalmi szintű diskurzusok a mindenki által elfogadott, konvencionális bölcsesség részévé nem válnak, ezáltal pedig már nem is kérdőjeleződnek meg. Az ilyen jellegű diskurzusokról szóló diskurzus a metadiskurzus, amely tehát azokra az esetekre vonatkozik, amelyekben laikus a megfigyelők azt a kérdést helyezik középpontba, hogy az embereknek hogyan kellene viselkedniük.

Eszerint a metadiskurzusok erkölcsi szempontból közelítik meg az udvariassági normákat, amelyek ekképpen újabb aspektusból engednek bepillantást az erkölcsi rendbe. Ugyanakkor, minthogy ezek a normák az udvariasságra vonatkozó értékelő-minősítő eljárást magukban rejtő szituatív interakcióknak egy másik rétegében helyezkednek el, az adott interakció résztvevői eltérően vélekedhetnek arról, hogy mennyire fontosak magának az értékelésnek a szempontjából. Másként fogalmazva ez annyit jelent, hogy fontos megvitatni, hogy egy bizonyos diskurzus alkalmazható-e egy adott, az udvariasságra vonatkozó értékelő mozzanat magyarázatára, vagyis beszélhetünk-e metadiskurzusról. Némely esetben – minthogy prototipikusan meg nem kérdőjelezett normákról van szó – ezek a viták társadalmi szintűek is lehetnek.

Ezt példázza a japán udvariasságról folytatott metadiskurzus. Ahogy az ezt vizsgáló Haugh és Obana (2011) megjegyzi, a japánban az udvariasságra vonatkozó metadiskurzus régóta a (neo)konfucionizmushoz kapcsolódik. Ez elsősorban abban a gondolatban érhető tetten, miszerint az embernek a számára megfelelő helyet kell elfoglalnia a társadalomban. Ez az elképzelés kezdetben az arisztokráciára korlátozódott, ahol kialakult az abszolút tiszteleti formák (*absolute honorifics*), vagyis az olyan kifejezések rendszere, amelyek az adott személy különleges társadalmi helyzetén alapulnak, függetlenül az interakcióban részt vevők közti társadalmi viszonytól. Később, a 17. és a 19. század közötti időszakban ez a gondolat a japán társadalom szélesebb körére is hatással volt, így a relatív tiszteleti formák (*relative honorifics*) – vagyis olyan kifejezések, amelyek az interakciókban részt vevők társadalmi helyzetének különbségén alapulnak – alkalmazása egyre gyakoribbá vált. A 20. századtól napjainkig a másik társadalmi helyzetének ismeretére épülő metadiskurzus még inkább elterjedt az oktatási rendszernek és a hivatalos nyelvpolitikának köszönhetően. Ahogy a japán nyelvész, Pizziconi (2011: 70) kiemeli, a japánban a tiszteleti formákra vonatkozó sztereotipikus nézetek „megkönnyítették a metapragmatikai gondolkodást, a társadalmi viselkedés reflexív modelljeinek, a helyénvalóságról (*appropriateness*) folytatott diskurzusoknak, valamint az erkölcsre és a közoktatás egyes kérdéseire

vonatkozó nyelvpolitikai irányelvek kialakulását”⁸. Az elmúlt években ugyanakkor számos olyan tanulmány jelent meg a japán udvariasság kapcsán, amely az adott személynek az interakcióban betöltött helyét (*tachiba*) sokkal dinamikusabban, a szituatív meghatározottságot a hagyományos metadiskurzusoknál érzékenyebben kezelve vette figyelembe. Az udvariasságra vonatkozó metadiskurzus már alaposan megvitatott téma a japán tudósok körében, azonban nem tudni, hogy a laikus megfigyelőkről milyen mértékben mondható el ugyanez.

Az udvariassághoz kapcsolódó metadiskurzusok politikai és ideológiai töltetűek is lehetnek. Gyakran érvényesül a metadiskurzusokon keresztül az a gondolat, hogy „bizonyos embercsoportok vagy egyének viselkedése társadalmilag nem megfelelő”, ez a felfogás pedig „az ő meg-, illetve elítélésüket hozza létre olyan terminusokkal, amelyek ezeknek az embereknek ahhoz a bizonyos nyelvi vagy kulturális csoporthoz tartozását vagy a kultúrájuk értékelését fejezik ki”⁹ (Mills 2009: 1055).

A Nagy-Britanniában Tony Blair elnöksége idején Blair által kezdeményezett Respect Action Plan (‘Tisztelet Akcióterv’) például arra az aggodalomra épült, miszerint bizonyos emberek és családok nem tartják magukat a Nagy-Britanniában mindenki által elfogadott értékekhez. Ezeket az értékeket összefoglalóan a másokkal szemben tanúsított tisztelet gondolata köré rendezték, amely mindenki számára ismert és elismert, vagyis nem képezi társadalmi vita tárgyát. Számos, jelenleg is zajló metadiskurzus szól az angol nyelvű társadalmakban a nyilvános interakciókban a másik iránt tanúsítandó tisztelet hiányáról. (A Tisztelet Akciótervhez hasonló kampány más országokban, például Szingapúrban vagy – a 2008-as pekingi olimpiához kapcsolódóan – Kínában is előfordult [vö. Kádár 2007].)

A metadiskurzus azonban nem szűkíthető le a társadalmi kommunikációnak a média közvetítette formájára: nemzetközi szinten is megfigyelhető, hogy számos metadiskurzust kifejezetten a különböző interakciók résztvevői segítenek elő. Így van ez az (5)-ös példában olvasható párbeszédben is, amelyet Ildika (I) mozdít el a gender és az udvariasság kérdéséről szóló metadiskurzus irányába.

(5) I: *I’m a independent woman you know I live alone you know I make my own way*
 E: *yeah*
 I: *but there’s nothing weong with opening the door I*
 mean I’m not going to be insulted to me it’s just good manne[rs tha’s all
 E: *[yeah yeah*
 I: *you know oh I’d open the door for you? and you know who cares you know*¹⁰

Ildika először független nőként (*idependent woman*) határozza meg magát, implicit arra utalva ezzel, hogy őt nem köti a hagyományos „a hölgyeké az elsőbb-

⁸ „facilitate[d] explicit metapragmatic reasoning, the creasion of reflexive models of social behaviour, discourses of appropriateness and even language policies that target issues of morality and civic education” (ford. N. L. A.)

⁹ The behaviour of „certain groups of people or individuals is not appropriate for a society” which in effect constitutes „a judgment about them in terms of whether they ‘belong’ to that language group or culture, or whether we value their culture” (ford. N. L. A.).

¹⁰ „I: független nő vagyok, tudod, egyedül élek, a magam útját járom E: igen I: de semmi gond nincs az ajtó kinyitásával, mármint nem sértő, ez csak jó modor, ennyi E: igen, igen I: tudod ó, kinyitnám neked az ajtót és tudod, kit érdekel” (ford. N. L. A.)

ség” udvariassági norma. Ezután kifejti, hogy az erre a normára alapuló viselkedés a férfi részéről nem sérti (*not insulting*), inkább a jó modor (*good manners*) megnyilvánulásának tartja. Ezáltal, implicit módon, vitába száll a genderalapú udvariasság azon metadiskurzusaival, amelyek azt, hogy egy férfi ajtót nyit egy nő előtt, nem udvariasnak, sokkal inkább lealacsonyítónak tartják a nők szempontjából.

Kiemelendő, hogy a metadiskurzusok vizsgálatában a hangsúly nem azon van, hogy a bennük foglaltak objektíve igaznak tekinthetők-e, vagy sem, hanem azon, hogyan állandósulnak és válnak domináns vagy esetleg viták övezte diskurzusokká a társdalomban. Ahogy a metanyelvet és a metakommunikációt, úgy az udvariassággal kapcsolatos metadiskurzusokat is számos megközelítésből vizsgálhatjuk; az alábbiakban kettőt emelünk ki ezek közül.

Az udvariassággal kapcsolatos metadiskurzusok megismerésének érdekes és izgalmas módszere a különböző történeti dokumentumok, illemtankönyvek, illetve a tanúvallomásokban, illetve egyéb etnográfiai vagy kulturális szöveggyűjteményekben előforduló, anyanyelvi beszélőktől származó intuíciók és önreflexiók körültekintő, diskurzuselemzésen alapuló vizsgálata. Naomi Sugimoto (1998) például amerikai és japán illemtankönyvekben vizsgálta a bocsánatkérésre vonatkozó normákat. Megállapításai szerint, míg az amerikai illemtankönyvekben a bocsánatkérés individuális formái (*individualising apologies*) számítottak preferáltnak, addig a japánokban a bocsánatkérés formáját erőteljesen meghatározta a felek közti relációs kapcsolat (*relationalising apologies*). A japánban tehát a bocsánatkérésnek azon formái számítottak „helyénvalónak”, amelyek inkább a beszélő és a címzett közti kapcsolathoz igazodtak, mintsem az érintettek egyedi sajátosságaihoz. Egy másik tanulmányban Kádár és Pan (2011) számos különböző történeti dokumentumot és szöveget használ az udvariasságra (*li 'illem, illendőség'* jelentésben) vonatkozó kínai metadiskurzus változásának feltárására, különös tekintettel annak vizsgálatára, hogyan vált a 20. századi Kínában zajló politikai változásokkal összefüggésben egyre hangsúlyosabbá a tiszteleti (*deference*) udvariasság.

A 19. század második és a 20. század első felében megjelent, magyar nyelvű illemtankönyveket és társalgási útmutatókat vizsgálja Németh Luca Anna (2015a, 2015b). A történeti szociopragmatikai aspektusú, vagyis a nyelvhasználatot a történetiségben, annak társadalmi és szituatív kontextusát egyaránt figyelembe vevő (Culpeper 2010: 76) kutatás elsősorban a középpontba állított forrásegyüttes közvetítette udvariasságkonceptióra, illetve ezzel összefüggésben a nyelvi udvariasság különféle elemeire fókuszál. Németh a vizsgált illemtanmunkákat olyan metaudvariassági szövegekként kezeli, amelyek, minthogy az udvarias nyelvhasználatra vonatkozó előírásokat, szabályokat rögzítenek, a beszélők nyelvhasználatra vonatkozó tudását és tudatosságát befolyásolták, vagyis a metapragmatikai tudást alakíthatták (Németh 2015a: 132). Ekképpen az udvariassághoz kapcsolódó értékelő-minősítő eljárás normatív bázisát képezik (vö. Kádár–Haugh 2013: 60), az adott történelmi periódusban az udvariasságra vonatkozó elvárás horizont részeként vizsgálható. Ebből a normatív funkcióból következik az illemtan nyelvi ideológiai megközelítésének lehetősége és szük-

ségessége is. A 19. század második és a 20. század első felében megjelent illemirodalmi munkák, illetve a korszak meghatározó nyelvészeti folyóiratai, a Magyar Nyelvőr és a Magyar Nyelv udvariassági kérdéseket érintő szövegeinek nyelvi ideológiai elemzése (Németh 2016) azt mutatta, hogy az adott időszakban a nyelvi udvariasság interpretációját a (dualizmus korában egyébként is domináns) nyelvi nacionalizmus és nyelvi purizmus mellett elsősorban a nyelvi standardizmus, a nyelvi korrekcionizmus, illetve – az udvariasság társadalmi vonatkozásaival is összefüggésben – a nyelvi elitizmus határozta meg. Ez a vizsgálat egyben egy másik, az udvariasságra vonatkozó metadiskurzus tanulmányozása szempontjából értékes, specifikus forráscsoportra is ráirányítja a figyelmet. A nyelvészeti folyóiratok metaudvariassági szövegei ugyanis árnyalhatják az egyes udvariasságkonceptiókról kialakult képünket, emellett lehetőséget kínálnak a nyelvi udvariasság egyes elemeiről való diskurzus részletesebb elemzésére is – Németh például a *Magyar Nyelvőr* dualizmus korabeli udvariasságinterpretációját (Németh 2015c), illetve a nőkre vonatkozó megszólítások kérdését tárgyaló szövegeit is vizsgálta (Németh 2014).

A udvariassággal kapcsolatos metadiskurzusok vizsgálatára a különböző médiumokban előforduló megjegyzések vagy ott megjelenő viták elemzése is hasznos lehet. Lakoff (2005) az udvariasságra vonatkozó metadiskurzus változására reflektáló vitákat tanulmányozta az amerikai médiában, különös tekintettel a társadalmi szempontból tabunak számító jelenségekre – úgymint a szexuális durvaságok, a káromkodás, a közlekedés során előforduló dührohamok (*road rage*), negatív politikai hirdetések stb. –, illetve a nyilvános és a magánélet, illetve a hozzájuk kapcsolódó elvárások közti határ elmosódására. Utóbbi magába foglalja azoknak a (magánjellegű) interakcióknak az elemzését is, amelyek beágyazódtak az udvariasságról vagy a megfelelő/nem megfelelő viselkedésről szóló, szélesebb társadalmi körben zajló, általánosabb vitákba. Egys. másik kutatás során Haugh (2008b) azt vizsgálta, hogyan próbálják egy muszlim vallási vezetőnek a prédikációja során elhangzott támadó jellegű, az általános társadalmi normákat sértő megjegyzéseit semlegesíteni, „normalizálni” a vezető támogatói. A 6-os példában az interjú készítője (KS) reagál a muszlim vezető mellett álló interjúalany (KT) azon magyarázatára, miszerint a szóban forgó megnyilvánulás azért tűnhetett elfogadhatatlanként az ausztrál nagyközönség számára, mert kiragadták a kontextusából.

(6) („Keysar Trad defends al-Hilali”, Today, Channel 9, 2006. október 30.)

KT: Now to take that (.) into a different context and read it- and really nitpick a speech that’s a really about modesty and abstinence is very very un[fa:ir

KS: [Keysar he described woman as me:at. You ca:n’t do that. No one accepts that that is acceptable.¹¹ (Haugh 2008b: 217)

Láthatjuk, hogy az interjú készítője egy bizonyos metadiskurzusra utal, nevezetesen arra, hogyan lehet, illetve nem lehet beszélni a nőkről, e szerint a metadiskurzus szerint ugyanis a muszlim vallási vezetőt felelősség terheli táma-

¹¹ „»Keysar Trad védelmébe veszi al-Hilalit« KT: Szóval más kontextusba helyezve, szörszálhasogató módon értelmezni egy beszédet, ami az illemről és az önmegtartóztatásról szól, nem fair KS: Keysar, úgy beszélt a nőkről, mint egy darab húsról. Ilyet nem lehet csinálni. Ezt senki sem tartja elfogadhatónak.”

dó jellegűként értékelhető megnyilvánulásáért. Ez a norma akkor érhető tetten, amikor az interjú készítője kifejti, hogy a muszlim vezető megjegyzését senki sem tartja elfogadhatónak, azt implikálva ezáltal, hogy mindenki elfogadhatatlannak véli. Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy kijelentésével a riporter azt feltételezi, hogy ez a társadalmi szintű metadiskurzus elsőbbséget élvez a mecsetben elhangzó vallási tanításokra vonatkozó speciális normákkal szemben. Az ilyen jellegű viták egyszersmind alkalmasak arra is, hogy bizonyos személyeket vagy csoportokat pozicionáljanak abból a szempontból, hogy azok a „normális”-nak tartott társadalomhoz tartoznak-e, vagy sem. Ez olykor bizonyos csoportok kirekesztésre irányuló törekvésekkel is együtt jár, ebben az értelemben tehát az udvariasságra vonatkozó metadiskurzus erősen ideológiai természetű (ehhez lásd Kádár–Haugh 2013: 231–248). (Az udvariasságkonceptió társadalmilag szelektív jellege nem új keletű, Watts [2003: 40] a 18. századi brit udvariasságfogalom kapcsán utal rá.)

5. Összegzés

Tanulmányunk kiindulópontjaként az udvariasságot olyan komplex jelenségként értelmeztük, amely a társadalmi gyakorlat részét képezi, és amely nem bizonyos viselkedési vagy nyelvi formák sajátja, hanem azok értékelésében nyer értelmet. Ez az udvariassághoz kapcsolódó értékelő-minősítő eljárás pedig szorosan összefügg a mindenkori erkölcsi renddel. A nyelvi udvariasság és a metapragmatika kapcsolódási pontjait középpontba állító munkánkban azt kívántuk bemutatni, hogy a metapragmatikai, vagyis a nyelvre és a nyelvi tevékenységre vonatkozó reflexív tudatosság bizonyos formái miként segíthetik a hozzáférést ehhez az erkölcsi renchez.

Miután sorra vettük a metapragmatikai tudatosságnak az udvariasságkutatásban releváns formáit, részletesen foglalkoztunk a metanyelvi, metakommunikációs és metadiszkurzív tudatosságnak azon vizsgálati lehetőségeivel, amelyek az egyes interakciókban részt vevők és az azokat megfigyelők szempontjait egyaránt figyelembe veszik. Ezek nem csupán a társadalmi gyakorlatként értelmezett udvariasság középpontjában elhelyezkedő erkölcsi rend különféle megközelítését adják, hanem segítenek megérteni az udvariassághoz kapcsolódó értékelő-minősítő mozzanatoknak az udvariasság felismerésében és felismerhetőségében rejlő körös működését is. Utóbbi lényege, hogy egy tevékenység vagy jelentés azért számít udvariasságnak, mert a résztvevők számára udvariasságnak azonosítható, és azért ismerhető fel udvariasságnak, mert a résztvevők udvariasságnak azonosítják.

A metapragmatikai tudatosság különböző formáinak az udvariassággal összefüggő vizsgálatára számos példát és módszert mutattunk be a korpuszelemzéstől a statisztikai elemzésen át a diskurzuselemzésig. Mindez, vagyis a nyelvi udvariasság metapragmatikai vonatkozásainak megközelítési lehetőségeiben és metodológiájában rejlő sokszínűség továbbbővíti az udvariasság interdiszciplináris jellegét, amelyet minden, az udvariasságot mint komplex jelenséget középpontba állító kutatásnak szem előtt kell tartania.

Irodalom

- Bolívar, Adriana 2008: Percepciones de la (des)cortesía en el Español de Venezuela: El papel de la evaluación en la interacción. *Pragmatics* 18/4: 605–633.
- Brown, Penelope–Levinson, Stephen C. 1987: *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Culpeper, Jonathan 2009a: Historical sociopragmatics: An introduction. *Journal of Historical Pragmatics* 10/2: 153–160.
- Culpeper, Jonathan 2009b: Keyness: Words, parts of speech and semantic categories in the character-talk of Shakespeare's *Romeo and Juliet*. *International Journal of Corpus Linguistics* 14/1: 29–59.
- Culpeper, Jonathan 2010: Historical sociopragmatics. In: Jucker, Andreas H. & Taavitsainen, Irma (eds.): *Historical Pragmatics*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 69–97.
- Culpeper, Jonathan 2011: *Impoliteness: Using Language to Cause Offence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Culpeper, Jonathan 2012: (Im)politeness: Three issues. *Journal of Pragmatics* 44/9: 1128–1133.
- Davies, Belthan L. – Merrison, Andrew J. – Haugh, Michael 2011: Epilogue. In: Davies, Belthan L. – Haugh, Michael – Merrison, Andrew J. (eds.): *Situated Politeness*. London: Continuum. 270–277.
- Fukushima, Saeko 2004: Evaluation of politeness: The case of attentiveness. *Multilingua* 23: 365–387.
- Fukushima, Saeko 2011: A cross-generational and cross-cultural study on demonstration of attentiveness. *Pragmatics* 21: 549–571.
- Gagné, Okura N. 2010: Reexamining the notion of negative face in the Japanese Socio linguistic politeness of request. *Language & Communication* 30/2: 123–138.
- Garfinkel, Harold 1967: *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs (NJ): Prentice-Hall.
- Graham, Sage L. 2007: Disagreeing to agree: Conflict, (im)politeness, and identity in a computer-mediated community. *Journal of Pragmatics* 39/4: 742–759.
- Haugh, Michael 2004: Revisiting the conceptualisation of politeness in English and Japanese. *Multilingua* 23/1/2: 85–109.
- Haugh, Michael 2008: Intention and diverging interpretations of implicature in the uncovered meat sermon. *Intercultural Pragmatics* 5/2: 201–229.
- Haugh, Michael – Obana, Yamco 2011: Politeness in Japan. In: Kádár, Dániel Z. – Mills, Sara (eds.): *Politeness in East Asia*. Cambridge: Cambridge University Press. 147–175.
- Holmes, Janet – Marra, Meredith – Vine, Bernadette 2011: *Discourse, Ethnicity and Leadership*. Oxford: Oxford University Press.
- Ide, Sachiko – Hill, Beverly – Carnes, Yukiko M. – Ogino, Tsunao – Kawasaki, Akiko 1992/2005: The concept of politeness: An empirical study of American English and Japanese. In: Watts, Richard J. – Ide, Sachiko – Ehlich, Konrad (eds.): *Politeness in Language: Studies in its History, Theory, and Practice*, Berlin – New York: Mouton de Gruyter. 281–297.
- Jaworski, Adam – Coupland, Nikolas – Galasiński, Dariusz 2004: Metalanguage: Why Now? In: Jaworski, Adam – Coupland, Nikolas – Galasiński, Dariusz (eds.): *Metalanguage: Social and Ideological Perspectives*. Berlin: Mouton de Gruyter, 3–9.
- Kádár, Dániel Z. 2013: *Relational Rituals and Communication*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Kádár, Dániel Z. – Culpeper, Jonathan 2010: Historical (Im)politeness. An Introduction. In: Culpeper, Jonathan – Kádár, Dániel Z. (eds.): *Historical (Im)politeness*. Peter Lang: Bern, 9–37.
- Kádár, Dániel Z. – Haugh, Michael 2013: *Understanding Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Kádár, Dániel Z. – Pan, Yuling 2011: Politeness in China. In: Kádár, Dániel Z. – Mills, Sara (eds.): *Politeness in East Asia*. Cambridge: Cambridge University Press. 125–146.
- Lakoff, Robin T. 2005: Civility and its discontents: Or, getting in your face. In: Lakoff, Robin T. – Ide, Sachiko (eds.): *Broadening the Horizon of Linguistic Politeness*. Amsterdam: John Benjamins. 23–44.
- Van Leuwen, Theo 2004: Metalanguage in social life. In: Jaworski, Adam – Coupland, Nikolas – Galasiński, Dariusz (eds.): *Metalanguage: Social and Ideological Perspectives*. Berlin: Mouton de Gruyter. 107–130.
- Mills, Sara 2003: *Gender and Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mills, Sara 2009: Impoliteness in a cultural context. *Journal of Pragmatics* 41/5: 1047–1060.
- Németh Luca Anna 2014: A nőkre vonatkozó megszólítások kérdése a Magyar Nyelvőr korai évfolyamaiban. In: Drávucz K. – Haindrich H. A. – Horváth K. (szerk.): *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain – A Félúton 9. konferencia kiadványa*. Budapest: ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. 13–28.
<http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk13/>
- Németh Luca Anna 2015a: Illemtankönyvek és társalgási útmutatók mint történeti szociopragmatikai források. In: Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*. Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 125–141.
- Németh Luca Anna 2015b: Szempontok az illemtudomány történeti szociopragmatikai vizsgálatához. In: Bárdos Vilmos (szerk.): *A nyelvi pragmatika kérdései szinkrón és diakrón megközelítésben*. Budapest: Modern Filológiai Társaság – Tinta Könyvkiadó. 193–202.
- Németh Luca Anna 2015c: A nyelvi udvariasság kérdése a Magyar Nyelvőr dualizmus korabeli évfolyamaiban. *Magyar Nyelv* 111/2: 189–203.
- Németh Luca Anna 2016: Nyelvi és nyelvhelyességi ideológiák a magyar nyelvi udvariasság interpretációjában a 19. század második felében és a 20. század első harmadában. In: Kocsis Zsuzsanna – Németh Luca Anna – Takács Edit (szerk.): *Találkozások Félúton*. Budapest: ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 130–146.
- Niedzielski, Nancy – Preston, Dennis 2009: *Folk Linguistics*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Paternoster, Annick 2012: Inappropriate inspectors: Impoliteness and overpoliteness in Ian Rankin's and Andrea Camilleri's crime series. *Language and Literature* 21/3: 311–324.
- Pike, Kenneth 1967: *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior* (2nd. ed.). The Hague: Mouton.
- Pizziconi, Barbara 2007: The lexical mapping of politeness in British English and Japanese. *Journal of Politeness Research* 3/2: 207–241.
- Pizziconi, Barbara 2011: Honorifics: The cultural specificity of a universal mechanism in Japanese. In: Kádár, Dániel Z. – Mills, Sara (eds.): *Politeness in East Asia*. Cambridge: Cambridge University Press. 45–70.
- Silverstein, Michael 1976: Shifters, linguistic categories, and cultural description. In: Basso, Keith H. – Selby, Henry A. (eds.): *Meaning and Anthropology*. Albuquerque: The University of New Mexico Press. 11–56.
- Silverstein, Michael 1993: Metapragmatic discourse and metapragmatic function. In: Lucy, John A. (ed.): *Reflexive Language: Reported Speech and Metapragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press. 33–58.
- Spencer-Oatey, Helen (2011): Conceptualising 'the relational' in pragmatics: Insights from metapragmatic emotion and (im)politeness comments. *Journal of Pragmatics* 43/14: 3565–3578.
- Sugimoto, Norihiko 1998: Norms of apology depicted in U.S. American and Japanese literature on manners and etiquette. *International Journal of Intercultural Relations* 22/3: 251–276.
- Tátrai Szilárd 2011: *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Kiadó.

- Verschueren, Jef 1999: *Understanding Pragmatics*. London: Arnold.
- Watts, Richard J. 2003: *Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Watts, Richard J. (2008): Rudeness, conceptual blending theory and relational work. *Journal of Politeness Research* 4/2: 289–317.
- Wetzel, Patricia 2004: *Keigo in Modern Japan: Polite Language from Meiji to Present*. Manoa: The University of Hawaii Press.

[Lektorálta: Veszelszki Ágnes]

Kisebb közlemények

Kárpáti László

**IDENTITÁS ÉS IRÓNIA
KURT VONNEGUT *ÉJ ANYÁNK* CÍMŰ REGÉNYÉBEN****0. Bevezető**

Tanulmányomban Kurt Vonnegut ismert művét, az *Éj anyánkat* elemzem, kulturális és pragmatikai szempontból. Megvizsgálom a történet szereplői által mondottakat, miközben folyamatosan szem előtt tartom nem csak az elhangzott, hanem az esetlegesen megjelenő nem szó szerinti, mögöttes vagy ironikus üzenetet is. Eközben kiemelten foglalkozom a főbb szereplők kulturális identitásával, illetve az azokban bekövetkező esetleges változásokkal és átmenetekkel vagy éppen azok hiányával. Az elemzést a mű keletkezésének történelmi hátterével, illetve a második világháborúnak Vonnegut életében betöltött szerepének feltárással kezdem.

1. Történelmi háttér

Vonnegut 1940-es érettségije után az ithacai Cornell Egyetem biokémia szakára felvételizett, majd az egyetemi újság, a *Cornell Daily Sun* rovatvezetője és felelős szerkesztője lett. Noha egész életében pacifista nézeteket vallott, 1943 márciusában önkéntesként részt vett a második világháborúban, ahol egy gyalogos hadosztály felderítőjeként tevékenykedett, majd később – az ardenneki csata során – német hadifogságba került. Fogsága idején egy drezdai gyárba osztották be, ahol kismamák számára gyártottak vitaminos malátaszörpöt. Habár Dreza úgynevezett „nyitott város” volt, vagyis bármilyen ellene irányuló katonai támadás teljesen fölösleges és értelmetlen volt, hiszen semmilyen katonai haderő, illetve hadiipari létesítmény nem volt a város területén, a szövetséges haderő 1943. február 13-án porig bombázta a várost. Vonnegut társaival és további hat őrrrel egy húsraktár pincéjében vészelték át a tűzvihar okozta pusztítást. Amikor a bombázás abbamaradt, Vonnegut és a többiek előbújtak óvóhelyükről. A szemük elé került borzalmas városkép örökre Vonnegut emlékezetében maradt, aki erről az *Ötös számú vágóhíd* című művében éppúgy megemlékezik, mint ahogyan az elemzett *Éj anyánk* című alkotás előszavában (Vonnegut 2012: 5–7).

A soron következő elemzésben a mű kétnyelvű változatára támaszkodtam, mivel így az esetlegesen esetlennek és mesterkéltnak tűnő magyarra való átültetéseket azonnal összehasonlíthattam az eredeti műben használt szöveggel. Az összehasonlításból származó információ többletet is beépítettem az elemzésbe.

2. Az identitás kérdése

Az identitás, avagy önazonosság egyfajta énmeghatározás. Alapjának tekinthetjük a kizárólag az egyes személyekre jellemző, őket másoktól egyértelműen megkülönböztető neveket, amelyek a jelölő vagy deiktikus szerepet töltik be az önazonosság kijelölésében. A jelölők révén lesz minden ember egyedi és megismételhetetlen (noha a klónozás folyamatának eredményeképpen ez a kijelentés megdőlni látszik). Az egyedi azonosító segíti tulajdonosát abban, hogy önmagát másoktól megkülönböztesse.

Természetesen az identitás nem korlátozódik pusztán egy személy nevére: a privát vagy személyes én kiegészül a társadalmi konstrukció és a szocializáció eredményeképpen kialakult nyilvános vagy publikus énnel. Fejlődését és átalakulását olyan földrajzilag, kulturálisan, illetve biológiailag kötött tényezők befolyásolhatják, mint például a nem, az életkor, a foglalkozás, a társadalmi csoport, vallási felekezet vagy a rassz, amelynek tagjai vagyunk. Emellett a nyelvi, történelmi háttér, a születési hely (fejlett vagy fejlődő, esetleg harmadik világbeli ország, város vagy kistelepülés, megyeszékhely vagy távoli település) mind befolyásolja az egyént. Kiemelkedő jelentőségű mindezek mellett a csoportprofil, vagyis az, ahogyan egy csoport tagjai meghatározzák saját maguk és tagjaik identitását a különböző jelszavak, szimbólumok, öltözetek és hasonló külsőleg jól látható és azonosítható elemek, kellékek felhasználásával (Smith–Mackie 2004; Carver–Scheier 2006; Csányi 2007; Wacha 2011; Csepeli 2014).

A csoportok önmeghatározásában az alábbi értelmezési keretet tartom mérvadónak: a csoport tagjai meghatározzák, esetleg kodifikálják saját identitásuk ismertetőjegyeit, karakterszavait (idetartoznak például az egyes zenei csoportok, politikai pártok, civil szervezetek, hivatások képviselői által viselt öltözetek; a közösen eltöltött foglalkozások alkalmával énekelt dalok; a csoport életének keretét adó szokások, mint például a gyülekezési hely, a vezető személye vagy a csoport által a leggyakrabban hangoztatott jelszavak; Wacha 2011). Miközben azonban a csoport meghatározza saját jellemzőit, amelyet a csoport minden tagjának el kell fogadnia, illetve magára nézve kötelezőnek tekintenie, egyúttal azt is meghatározza, hogy tagjai mik nem lehetnek. Egy másik lehetséges interpretációja a csoportidentitásnak, amikor a csoporttagok nem abból indulnak ki, hogy ők maguk milyen jellemzőkkel bírnak, hanem hogy az egy (vagy több) általuk nem kedvelt (esetleg gyűlölt) csoporthoz tartozók milyen tulajdonságokat vonultatnak fel, amelyek őket nem jellemzik. Jó példát jelentenek a fenti jelenségekre a különböző önmeghatározások: minden egyén rendszerint azt a tulajdonságát emeli ki, ha megkérdezik tőle, hogy „Te ki vagy?“, amely saját elgondolása alapján őt egyértelműen meghatározza, a legjobban jellemzi. Ezek lehetnek nemzeti-ségi, foglalkozási, vallási, szexuális, politikai vagy akár más, személyes meghatározáson alapuló értékítéletek. Megjegyzem, hogy ha el is köteleződünk valami mellett, – noha nem szükségszerűen, de rendszerint – kizárjuk más lehetőségek meglétét.

Olykor kialakulhatnak kettős vagy többszörös identitások is: például amikor valaki úgy akar egy csoport tagja lenni, hogy látszólag, pusztán a felszínen átveszi a

csoport jellemzőit, miközben személyisége és identitása legbelső elemeit – amelyek esetleg ellentmondásban állnak a befogadó csoport szokásaival és normáival – megőrzi. Ez a jelenség leginkább elnyomás és külső kényszer hatására valósulhat meg. Jó példát jelent erre a jelenségre az elemzés tárgyát képező főszereplő személye (Howard W. Campbell, Jr.).

A fent leírt csoportdinamikai jellemzők, elsősorban a több csoporthoz való egyidejű tartozás jelenségének bemutatásával kezdem Vonnegut regényének vizsgálatát.

2.1. Az identitás szerepe a műben

Már a könyv nyitósoraiban jól tetten érhetőek az identitás különböző forrásai, amikor is a főszereplő, Howard W. Campbell, Jr. a következőképpen mutatja be saját személyét: „Születésem szerint amerikai vagyok, hírem szerint náci, hajlamaim szerint pedig hontalan” (Vonnegut 2012: 17). Ebben az egy mondatban az énmeghatározás legalább háromféle lehetséges forrása található: földrajzi hely („Születésem szerint amerikai vagyok”), külsőségek, külső források, mások véleménye („hírem szerint náci”), illetve a belső világról szóló, filozófiai, világnézeti aspektus („hajlamaim szerint pedig hontalan”). Mivel az önmeghatározás első helyén a földrajzi leírás szerepel mind a magyar fordításban, mind az angol eredetiben („I am an American by birth”), úgy tekinthetjük, hogy a főszereplő számára amerikaisága számít elsődlegesen. A második helyen a külső személyek általi megítélés áll, aminek jelentősége abból a történelmi tényből ered, hogy amíg a nemzetiszocialista mozgalomnak számos követője és szimpatizánsa volt Németországon kívül (lásd az Oswald Mosley vezette brit feketeingeseket), mégis – tudomásunk szerint – sem brit, sem amerikai katonák nem harcoltak a Harmadik Birodalom oldalán. Ennek ellenére a főszereplő amerikaisága dacára náciként szerepel számos ember tudatában, amire az észszerű magyarázat Vonnegut csavaros gondolatmenete: a kettős identitás. Amíg Howard az amerikaiak oldalán titkosügynöki feladatokat lát el, és a németek ellen kémkedik, addig a németek oldalán a hitleri propagandagépezet fontos fogaskerekeként működik. Így – bár a szíve mélyén – amerikai, mégis nácinak kell kiadnia magát, hogy eredményesen tudja leplezni valódi személyét egy idegen környezetben. Ami a személyiséget illeti, a *hontalan* jelző használata igen erőteljes hatást kölcsönöz az üzenetnek, ami egyúttal jól kifejezi a főszereplő belső vívódását, miközben kiegészíti a két korábbi önmeghatározási forrást. Mivel két különböző ország és azok egymástól homlokegyenest eltérő kultúrája, gondolkodásmódja, politikai helyzete egyaránt „részt követel” belőle, neki pedig meg kell felelnie mind a kettőnek a túlélés érdekében, így érhetővé válik a hontalanság érzése.

Howard többször megfogalmazza saját belső monológjai vagy a környezetének tagjaival folytatott párbeszédék folyamán saját világnézetét és azt, hogyan él meg bizonyos eseményeket. E megfogalmazások egy ívet írnak le: Howard, aki titkosügynökként a Harmadik Birodalom propagandagépezetében lényeges szerepet tölt be, miközben az Egyesült Államok javára igyekszik fordítani a háború

menetét az üzeneteivel, a külső körülmények hatására meghasonlik. Először elveszti szerelmét, Helgát, majd amikor az Államokba költözik, és megszabadulni látszik a nemzetiszocialista mozgalom maradványaitól, az ismét felbukkan az életében addig ismeretlen személyek formájában, akik között felismerni véli korábban halottnak hitt múzsáját, ám akiről csak később derül ki, hogy valójában annak húga, Resi. Amíg eljut e felismerésig, ismét elkezd tevékenykedni az ottani nemzetiszocialista szervezetben, miközben kapcsolata Resivel – látszólag – elmélyül.

A főszereplő identitási kérdéseinek rövid áttekintése után foglalkozzunk bővebben a mű egyik kulcsjelenségének, az iróniának és annak megnyilvánulási formáinak a műben betöltött szerepével.

2.2. Az irónia az elemzett szövegben

Az irónia kifejezésen rendszerint egy olyan szóbeli vagy írásbeli megnyilvánulást értünk, amelynek elsődleges célja, hogy valamilyen gúnyos, a felszíni üzenettel teljesen ellentétes véleményt juttasson érvényre egy esemény vagy személy ábrázolása vagy jellemzése során (Alföldy 1997). Az iróniának számtalan lehetséges megnyilvánulási formája ismeretes: például egy állító mondattal képes tagadni vagy éppen dicséretnek feltüntetni a gyalázkodást (lásd Shakespeare Julius Caesar című művében Antoniusnak a címszereplő holtteste felett mondott beszédét, amelyben úgy dicséri Brutust és társait, hogy közben ellenük hangolja a tömeget). Az irónia összekapcsolódhat a túlzás (hiperbola), gúny (szarkazmus), illetve a tagadó körülíráson alapuló enyhítés (litotész) eszközével is (Szathmári 2008: 314–315).

Az *Éj anyánk* szövegét átjárja Vonnegut ironikus nyelvhasználata és szemlélete, így az olvasó lépten-nyomon szembesül azzal, hogy amit olvas, az nem szó szerinti értelmezést igénylő szöveg, sokkal inkább olyasvalami, ami mögé kell látni. A szövegben felbukkanó számtalan ironikus utalásból kiemeltem azokat, amelyek első olvasatra kevésbé feltűnőek, így az olvasó könnyen figyelmen kívül hagyhatja ezek nem szó szerinti interpretációját.

Az irónia igen szembetűnő forrása „Harlem Fekete Führerének” a könyvbeli megjelenése (Vonnegut 2012: 4–6): a Führer Adolf Hitler mintájára kapta tituluszát, mivel a német diktátorhoz hasonlóan ő is kiemelkedett saját környezetéből, és a könyvben szereplő mozgalom követőjévé vált. Hitlerrel szemben azonban ez a Führer nem igazi vezér, hiszen nem irányítja, vezeti Harlem városát, de még annak fekete bőrű lakosait sem. A valóságban az egyetlen dolog, amit vezet, egy személyautó (itt jelenik meg a német *Führer* főnév másik jelentése, a nem politikai, hanem gépjárművet vezető személy), amellyel a mozgalom tagjait fuvarozza.

A könyv különösen ironikus mozzanata, amikor a harmincnyolcadik fejezetben (*Ah, az édes élet rejtélye...*) egy FBI-ügynök vezetésével rendőrök tucatjai rohamoznak meg egy házat, amelynek alagsorában Howard többedmagával tartózkó-

dik. Ekkor zajlik le az a beszélgetés, amelyben Vonnegut világosan elénk tárja a nemzetiszocialista eszmerendszer egyik alapvető tanítását, amely a fehér/árja fajt helyezi előtérbe, míg minden más fajt/rasszot kiirtandónak tart. A beszélgetés főszereplője, egyben az eszme hirdetésének legfőbb szószólója Dr. Lionel J.D. Jones tiszteletes (a fogászat és hittudományok doktora), aki képtelen karakter: a két tudományág rendszerint nem találkozik egymással egy emberben. Vonnegut tehát egy lehetetlen személy szájába adja a Harmadik Birodalom eszméinek egyik alapkövét képező árja-eszme ismertetését:

Dr. Jones a lépcső közepén megállt, szembefordult pribékjeivel.

– Nem tettem mást – mondta méltóságteljesen –, mint amit maguknak kellene tenniük!

– Mit kellene tennünk? – kérdezte az egyik FBI-detektív. Szemlátomást ő volt az akció parancsnoka.

– Védelmezni a köztársaságot – mondta Jones. – Miért minket zaklatnak? Mi mindent azért teszünk, hogy erősítsük az országot! Álljanak mellénk, és számoljunk le azokkal, akik meg akarják gyöngíteni!

– Kik azok? – kérdezte a detektív.

– Nekem kell megmondanom? – kérdezte Jones. – A munkájuk során nem jöttek még rá? A zsidók! A katolikusok! A négerék! A keletiek! Az unitáriusok! A külföldiek, akik nem tudják, mi az a demokrácia, akik a szocialisták, a kommunisták, az anarchisták, az antikrisztusok és a zsidók malmára hajtják a vizet! (Vonnegut 2012: 166)

A beszélgetésben ekkor hirtelen változás áll be, amikor is az FBI-ügynök közli a jelenlévőkkel, hogy

– Jobb, ha tőlem tudja meg – mondta hűvös fölényel a detektív –, hogy zsidó vagyok (Vonnegut 2012: 167).

Jones tiszteletes nem inog meg a kijelentés hallatán, helyette továbbviszi az immáron sajátjává tett hitleri eszméket, amikor is rámutat, hogy:

– Ez is azt bizonyítja, amit mondok! – mondta Jones.

– Hogyhogy?

– A zsidók mindenhova beszivárogtak! – mondta Jones, a legyőzhetetlen logikájú gondolkodó mosolyával (Vonnegut 2012: 167).

Az FBI-detektív megpróbálja ezt követően ráébreszteni saját tévedésére, illetve az általa követett eszmerendszer megalapozatlanságára Jones tiszteletest, amikor is felhívja a figyelmét két társa, illetve barátja (Harlem Fekete Főhrere, illetve Keeley atya) hovatartozására.

– Maga a katolikusokat meg a négereket emlegeti – mondta a detektív –, közben itt a két legjobb barátja egy katolikus meg egy néger (Vonnegut 2012: 167).

A lehetséges vereség elismerése helyett Jones tovább vívja szellemi szócsatáját a detektívvel, amikor is kijelenti, hogy két barátja hozzá hasonlóan elkötelezett egy alapelv mellett: az Egyesült Államok irányítás rossz kezekbe került, amiért minden igazhitű és elkötelezett amerikai nemzetiszocialistának – a jelek szerint,

rasszra, vallási és egyéb hovatartozásra való tekintet nélkül – törekedni kell a dolgok helyreállítására, ti. a fehér lakosság népszámának a növelésére, illetve a nem kívánt elemeknek az amerikai társadalom vezető pozícióiból való kizárására, és noha ezt Vonnegut egyszer sem mondhatja ki Jones tisztelettel, gondolatmenetéből kikövetkeztethető az effajta végcél.

A könyv végső ironikus jelenete, amikor Howard egy izraeli börtönben várja a másnapi bírósági tárgyalást, ahol felmentő bizonyíték hiányában könnyűszerrel elítélhetik az emberiség ellen elkövetett bűnökért. Ám a börtönbe eljuttatnak hozzá három levelet, amelyből kettő – egy részvénytársaság és egy pedagógiai szervezet érdeklődő levelei – semmilyen jelentőséggel nem bír, ám az utolsó annál inkább. Ebben az általa csak „Jó Tündérem”-ként emlegetett Frank Wirtanen – eredeti nevén: Harold J. Sparrow – írásban tesz tanúvallomást Howard ártatlansága, egyben saját titkosügynök-beszervező munkája mellett, miközben felfedi saját valódi mivoltát, illetve pontos tartózkodási helyét (Vonnegut 2012: 198–199).

Howard számára ez a levél jelentené a börtönből való szabadulás biztos útját, ám ő – belefáradva és nem bírva tovább a több évtizedes alakoskodást és önmagának való hazudozást – felfedi saját szándékát: önkezével fog véget vetni az életének.

Így hát nemsokára ismét szabad ember leszek, mehetek, ahová akarok. Fölfordul a gyomrom a gondolatra. Azt hiszem, a mai éjszaka lesz az az éjszaka, amikor Howard W. Campbell, Jr.-t kötél általi halállal büntettem az ön maga ellen elkövetett bűnökért (Vonnegut 2012: 199).

A regény utolsó sora a német *viszontlátásra* kifejezés („Auf Wiedersehen...?”); ám a mondat végén lévő kérdőjel arra utal, hogy sem a szerző, sem az olvasó nem lehet biztos abban, hogy a főszereplő visszatér-e valóban, noha tudhatjuk, hogy Howard sorsa megpecsételődött.

3. Összegzés

Kurt Vonnegut *Éj anyánk* című regényében a főszereplőnek meg kell birkóznia saját kettős identitásával a sikeres túlélés érdekében. Miközben az életben maradásáért küzd, Howard W. Campbell, Jr. belső átalakuláson megy át, amelynek eredményeképpen eljut a sikeres írótól és propagandistától, aki boldog kapcsolatban él szerelmével, egészen odáig, hogy kész eldobni az életét. Először elveszti kedvesét, Helgát, majd a kedvesének hitt nőre megszólalásig emlékeztető hűgát, Resit; kiderül a barátjának vélt festőről, hogy valójában szovjet kém; felismeri, hogy a háború után már nem képes teljes életet élni, ezért inkább végez magával. Amíg a mű ezen pontjáig eljutunk, számos ironikus utalással szembe-sülünk olvasás közben. Ezek egybevágóan a huszadik század emberének életével és Vonnegutnak az élettel kapcsolatos felfogásáról, amely így summázható: *So it goes.* (Így megy ez.)

Források

Vonnegut, Kurt 2012: *Éj anyánk*. Budapest: Maecenas Könyvkiadó.

Szakirodalom

Alföldy Jenő 1997: *Irodalmi fogalomtár*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Carver, C. S. – Scheier, M. F. 2006: *Személyiségpszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó.

Csányi Vilmos 2007: *Az emberi viselkedés*. Budapest: Sanoma Kiadó.

Csepeli György 2014: *Szociálpszichológia mindenkinek*. Budapest: Kossuth Kiadó.

Smith, E. R. – Mackie, D. M. 2004: *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó.

Szathmári István 2008: *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Wacha Imre 2011: *Nem csak szóból ért az ember. A nonverbális kommunikáció eszköztára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

[Lektorálta: Nyomárkay István]

Recenziók

Varga Mónika

**VESZELSZKI ÁGNES – LENGYEL KLÁRA (SZERK.):
TUDOMÁNY, TECHNOLEKTUS, TERMINOLÓGIA.
A Tudományok, Szakmák Nyelve**

Budapest: Éghajlat Kiadó, 2014.

Az *Új nézőpontok a magyar nyelv leírásában* konferenciasorozat keretében 2007 óta szervez tudományos konferenciát az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke. A bemutatott kötet a 2012-ben megrendezett, negyedik konferencián elhangzott előadások válogatott, írott változatát tartalmazza. A tanulmánykötet a tudományok és a szakmák nyelvével foglalkozik. A konferencia meghirdetésekor a szervezők célja egyrészt egy újabb számvetés készítése volt arról, hogy a technika fejlődése milyen hatást gyakorolt a szaknyelvekre. A másik céljuk pedig az volt, hogy bemutassák az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága által, a BME és az ELTE közreműködésével 1992-ben szervezett szaknyelvi konferencia óta eltelt időszakban a globalizáció, az európaizáció, a rendszerváltás, valamint az informatikai és technokulturális forradalom által indukált változásokat.

2012-ben mintegy ötven előadás hangzott el, amelyből a válogatást és a lektorálást követően harminckilenc jelent meg a *Tudomány, technolektus, terminológia – A tudományok, szakmák nyelve* című kötetben. A tanulmányok bemutatják a szaknyelveket, az azokkal kapcsolatos új eredményeket és elméleteket, ezzel képet adva arról, hogy mit gondolnak a nyelvészek a tudományos-szakmai nyelvhasználatról. Vannak olyan nyelvészek, akik szaknyelvként tekintenek a tudományos-szakmai nyelvhasználatra, mások szakmai diskurzusként, funkcionális stílusként, technolektusként vagy regiszterként értelmezik azt.

Jelen kötet nem az első, amely olyan tanulmányokat tömörít, amelyek a szaknyelvekkel, azok kutatásával foglalkoznak. Ilyen a Dobos Csilla által szerkesztett, 2010-ben megjelent *Szaknyelvi kommunikáció* című kötet. Ebben a *Tudomány, technolektus, terminológia – A tudományok, szakmák nyelve* elnevezésű kötethez hasonlóan több, különböző szaknyelvhez kapcsolódó témakör köré szerveződnek a tanulmányok.

A *Tudomány, technolektus, terminológia – A tudományok, szakmák nyelve* című tanulmánykötet a különböző szakmák nyelvét elméleti és gyakorlati oldalról kö-

zeli meg. A kötet első felében a szaknyelvkutatás elméleti alapjait és történetét mutatják be a szerzők más-más megközelítésből. Konkrét elemzések is megtalálhatóak a tanulmánykötetben az alkalmazás lehetőségeinek feltérképezésével. Hat tanulmány az orvosi szaknyelv, az orvos-beteg kommunikációt mutatja be, négy kutatásleírás részletezi azt, hogy milyen kapcsolatban áll egymással az oktatás és a szaknyelv. Az oktatáson belül a tantermi kommunikációval, annak szaknyelvével kapcsolatban is születtek cikkek, míg a kötetben található legtöbb tanulmány a szaknyelvi kutatásokkal foglalkozik. Egy recenzió hossza nem teszi lehetővé, hogy mind a 39 tanulmányt részletesen bemutassunk, ezért a közel negyven tanulmány közül néhányat összevontan, néhányat önállóan mutatok be az írásban.

A kötet első szövege **Pusztay János** *Minek nevezzelek?* című tanulmánya, amelyben egy nyelvvédő stratégia létrehozását javasolja. A szerző szerint olyan stratégia megalkotására lenne szükség, amely átfogja az anyanyelvünk fejlesztésével kapcsolatos feladatokat, és egyben az anyanyelvünk jövőképét is felvázolja, valamint a határon túli nyelvállapotot is magába foglalja. Hangsúlyozza a szerző, hogy el kell érni, hogy a tudomány nyelve a magyar legyen, és a szükséges terminológiák létrehozásának intézményi háttérrel kell biztosítani.

Balázs Géza *A szakmai nyelvhasználat múltja, jelene. És jövője?* című tanulmánya szintén az anyanyelv fejlesztését helyezi előtérbe. Ahogy a szerző írja, a globalizáció kihívásai közé tartozik a szaknyelvvvel kapcsolatos ismeretek folyamatos vizsgálata (átértékelése). Számos tudományterületnek nincsen szaknyelvi helyesírási útmutatója. Balázs Géza ajánlásokat fogalmaz meg arra vonatkozóan, hogy fontos a különböző intézetekben és csoportokban zajló kutatásoknak az összehangolása, a szaktudomány és nyelvészek az együttműködése, elhanyagolhatatlan a szaknyelvi terminológiának az egységesítése és magyarítása, továbbá a határon túli magyar nyelvhasználat terminológiai egyeztetése. Erre mutató törekvéseket említi Balázs Géza a Magyar Terminológiai Társaság, a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport, a TERMIK (Terminológiai Kutatócsoport) kapcsán.

Ezt követi **Fóris Ágota** *A szaknyelvek terminológiai szempontú megközelítése* című tanulmánya, amely áttekinti a szókinccsel kapcsolatos vizsgálatok változását, és bemutatja a szaknyelvek terminológiai szempontú megközelítését. A tanulmány írója által bemutatott eredmények és példák a Terminológiai Kutatócsoport által végzett vizsgálatokból valók. A tanulmány részletezi a magyar szaknyelvkutatás kezdeteit, amelyek a nyelvújításhoz köthetőek. A 20. századi szókinckutatást követően, csak a század utolsó évtizedeiben indult meg a szaknyelvek mondattani, szövegtani, pragmatikai vizsgálata. A terminológiával kapcsolatban Fóris Ágota leírja, hogy a nyelvészeti irányzatnak tekinthető terminológia az 1990-es években került a kutatások homlokterébe. A szerző kitér a terminológiai vizsgálatokra is. Ezt követően részletezi a TERMIK terminológiai feladatkörét: olyan terminológiai munkát végeznek, amely egy adott tárgykörhöz tartozó terminusok leírásának és a terminológiai jellemzők összefüggéseinek megfogalmazását jelenti.

Szili Katalin a társadalmi diskurzus zavarairól ír tanulmányában. A szakmai diskurzusok kapcsán megállapítja, hogy egy-egy témakör kutatói szakmai beszélgetésük során kizárják a környezetükben lévő, más tudományterület iránt érdeklődőket a párbeszédükből. Szili Katalin tanulmányában különböző példák alapján erre a jelenségre világít rá, és javaslatokat tesz, hogy mit lehet tenni a diskurzus zavarainak elkerülésére. A nyelvhasználati jegyek megragadására a pragmatikai nézőpontot alkalmazza. Leírja a megtévesztés módjait Grice alapján, így a minőség, a mennyiség és a mód maximáját részletezi, különböző példákon keresztül. Az arcelvárások megsértését a személyekre való utalásokban vizsgálja. A tanulmány szerzője azt a következtetést vonja le, hogy a belső szabályozók szerepét fel kellene erősíteni, hogy elkerüljük a félreértéseket és az arcelvárások megsértését.

Pomozsi Péter *Az észti modell tanulságai* című tanulmányában Pusztay Jánoshoz hasonlóan arról ír, hogy az észti terminológia helyzete nem választható el az észti nyelvpolitikától. Ezt követően mutatja be az észti nyelvpolitikai modellt és az észti terminológiatervezés főbb pilléreit. Az észti nyelv fejlesztési tervében szerepel a terminológia és a szaknyelvek fejlesztése, amelynek gyakorlati megvalósítását állami programokkal támogatják, végrehajtásához pedig forrással is rendelkeznek. A szerző ezt az állami programot mutatja be részletesen. A fejlesztési tervben szerepel a nyelvtervezés, a nyelvművelés, a szaknyelvtervezés, valamint a nyelvpresztízs és a szakszókincs is. A szerző tanulmányában hivatkozik Pusztay Jánosra, aki észti példából okulva hozott létre egy átfogó projektet. A program a közoktatási terminológiai területeket fogja össze nemzetközi szinten a mari, az udmurt, a komi és a mordvin irodalmi nyelvváltozatok jövője érdekében.

Minya Károly *Mi a szaknyelvi neologizmus?* című tanulmányában a neologizmus fogalmát járja körül, amelyet számos nyelvi tényre vonatkoztatva használnak. A neologizmusok jelentésárnyalatok, új szavak, kifejezések, nyelvtani formák, amelyekkel a nyelv állandóan bővül. Minya Károly vizsgálja a nyelvi rétegződést és a neologizmust, valamint a szaknyelvi neologizmusokat korpuszokban. Ezt követően rendszerezi a neologizmusokat, és egy táblázatban ábrázolja azokat hét plusz egy szempont alapján, így a szándékoltság, a létrejöttük célja, a gyakoriság, a kommunikáció formája, a fogalmi terület, a szóalkotás módja és a helyesírás szerint.

A kötetben található első két tanulmányhoz hasonlóan **Szűcs Gábor** is a szaknyelv anyanyelvi jellegzetességeinek fontosságát helyezi a középpontba. Vélekedése szerint a nyelvromlásról nem lehet beszélni, hanem inkább nyelvhalálról, amely nem lassú folyamat, hanem hirtelen történik, a nyelvcsere szorgalmazó döntéssel vagy a nyelvet beszélők hirtelen halálával. A szaknyelvekre rátérve hangsúlyozza, hogy a szaknyelveket nyelvváltozatoknak tekinti. Lektusként jelöli meg a szaknyelveket, amelyekkel kapcsolatban elengedhetetlennek tartja többek között a pontosságot, a félreérthetlenséget, az egyértelműséget és a logikus felépítést. A szerző részletesen kitér a szaknyelvről való gondolkodás történeti változására is. Az idegen vagy idegen eredetű szavak problémakörét megvizsgálva azt a következtetést vonja le, hogy ha lehetséges, akkor a szaknyelvekben a

magyarításra kell törekedni, amely a közlés helyétől függ leginkább. Emellett a szaknyelvek fejlesztése is elengedhetetlen.

Az elméleti alapokat követően a szaknyelvkutatás történetéről kapunk áttekintést három tanulmánynak köszönhetően. **Szathmári István** *Hogyan indult meg a szaknyelvek vizsgálata a Magyar Nyelvtudományi Társaságban mindjárt megalakulása után?* című tanulmánya alapján a társaságban a szaknyelvi szakosztály az 1970-es években jött létre, majd két évvel később a Budapesti Műszaki Egyetemmel közösen a nyelvészek egész napos szaknyelvi konferenciát szerveztek. Azonban itt nem a szaknyelvekkel kapcsolatos vizsgálatok álltak a középpontban. A társaság folyóirata, a *Magyar Nyelv* 1905-ben jelent meg, amelyben megjelölték az ellátandó feladatokat. Ezek között szerepelt a tudományos műnyelvvé váló foglalkozás is. Ezt követően bemutatja a szerző a társaság működésének első két évtizedét, itt tér ki a műszaki nyelv vizsgálatára is. Az áttekintésből kitűnik, hogy az 1904–1909-ig terjedő időszakban nem tartozott a szaknyelvkutatás a hangsúlyos kutatási témák közé.

Balogh Judit a *Magyar Nyelvőr* szaknyelvekkel kapcsolatos tevékenységét részletezi. A *Magyar Nyelvőr* 1872-ben alakult meg. Az első számokban az idegen eredetű kifejezések ellen harcolt. Ennek a törekvésnek az eredményeként jött létre a folyóirat. Megalakulását követően minden füzetben az aktuális problémákra hívták fel a figyelmet. Arra törekedtek, hogy a szakmák művelői a szakterületükhöz tartozó fogalmakat magyar kifejezésekkel, szavakkal nevezzék meg. A cikkekben foglalkoztak a természettudományok, a törvénykönyvek, a növénytan elnevezések és a bölcseltek nyelvének a vizsgálatával. Tanulmányozták a hírlapok, az újságok nyelvét, a katonai műnyelvet, az egyetemi nyelvhasználatot és a vasúti hivatalos stílust is. 1885-ben jelentek meg tanulmányok az orvosságyszerészeti műszótárról, a vegyészetről és a gazdasági műszók felsorolásáról.

Németh Luca Anna a nyelvtudomány szaknyelvének alakulását mutatja be a *Magyar Nyelvőr* első ötven évében. Részletezi Zolnai Gyula és Schmidt József többéves, nyelvtudományi szaknyelvvé alakítását. Ezek elemzése során időszerű problémákra bukkant a szerző a szaknyelvi kérdésekkel kapcsolatban. A vizsgált cikkek szerzői nem utasítják el teljes mértékben az idegen szavak használatát, hanem a mértékletes használatra figyelmeztetnek.

Az orvosi szaknyelv, az orvos-beteg kommunikáció témakörben található tanulmányok közül **Keszler Borbála** és **ifj. dr. Kaán Miklós** a magyar orvosi nyelvet tanulmányozza Pápai Páriz Ferenc polihisztor írásain keresztül. A szerzők részletezik a nyelvújítás első korszakát, ezen belül pedig a magyar szaknyelvek fontosságának a felismerését, ami a 18. század végére tehető, és Bessenyei névéhez fűződik. Az első orvosi munkák sorba rendezését követően elemzi a szerző Pápai Páriz Ferenc orvosi szó- és kifejezőképességét, a magyar orvosi szóincset, a körülíró kifejezéseket, az egyszerű emberekhez való közelítés egyéb eszközeit, a felszólító módot és a népi hiedelmeket.

Kuna Ágnes és **Kaló Zsuzsa** a családorvosi gyakorlatban vizsgálja az orvos-beteg kommunikációt. A szerzők az adatgyűjtést két vidéki és két fővárosi rendelőben végezték két fiatalabb és két idősebb családorvos rendelésén, 2012-ben egy-egy héti 15-20 órás rendelési időben. Az adatgyűjtés résztvevői megfigyelésen alapul. A vizsgálatban közel négyszáz orvos-beteg interakciót figyeltek meg. Az interakciók vizsgálatával a szerzőpáros azt az eredményt kapta, hogy az orvosok kommunikációját kortól függetlenül jellemezte a részletes magyarázat, a partneri viszonyt pedig az empátia és a türelem. Kimutatták, hogy az idősebb orvosok gyakrabban élnek a humor eszközével, a fiatalabbaknak a nyelvi mintázat tekintetében pedig szélesebb a repertoárja. A tanulmány írói egy kódrendszert is létrehoztak, amely alkalmas a családorvosi praxisok kommunikatív gyakorlatának a leírására.

A metafora szerepét az orvos-orvos és az orvos-beteg kommunikációban az endokrinológiai betegségek példáján keresztül vizsgálta **Brdar Mario** és **Brdar-Szabó Rita**. Tanulmányukban példákon keresztül mutatják be az orvosi diskurzus empirikus vizsgálata során felszínre került szövegtípusokat és a metaforahasználatot. A vizsgálataik azt mutatják, hogy az orvos-orvos és orvos-beteg kommunikáción belül nem különülnek el egymástól a különböző metaforatípusok, hanem „egy háromlépcsős ciklikus modell keretén belül értelmezhető funkcionális-kognitív motiváció alapján” (137).

Kuna Ágnes tanulmányában a 16–17. századi betegségkoncepciókat vizsgálja az orvosi receptek meggyőző részeiben. A kutatás során a szerző az említett századokból származó orvosi témájú kéziratokat és a receptgyűjteményeket elemzi. Az eredmények azt mutatják, hogy a betegségkoncepciók a vizsgált dokumentumokban metonimikus alapon nyugszanak.

Varga Éva Katalin szintén az orvosi szaknyelvet vizsgálja, azon belül is a szív anatómiájával kapcsolatban létrejött párhuzamos elnevezéseket és azok okait. Kitér arra is, hogy az anatómia és a klinikum nyelvhasználata mennyire használja a terminusalkotásban a tükrözés eszközét. A kutatáshoz szükséges korpuszt orvosi szakfolyóiratokból, laikusoknak szánt írásokból és internetes fórumok bejegyzéseiből meríti. A szerző vizsgálata során kapott eredményei azt bizonyítják, hogy a koszorúér szakaszainak a nevei valószínű nem terjednek el a köznyelvben, hiszen a beteg beéri annyi információval, hogy az ér elzáródása váltotta ki az infarktust, és nem kíváncsi arra, melyik ér záródott el. A szakmai gyakorlat alapján dől el, hogy melyik terminus szilárdul meg.

Mohay Zsuzsanna tanulmányában azzal foglalkozik, hogy a beteg mennyit érthet a kézhez kapott zárójelentéséből, a kardiológiai rehabilitáció szaknyelvével kapcsolatban is végez kutatásokat. A vizsgálatot egy budapesti kórház kardiológiai rehabilitációs osztályán végezte el 2012-ben. Harminc, átlagosan 66 éves páciens töltötte ki a kérdőívet, és vett részt a személyes beszélgetésben. A válaszadók személyre szabott kérdésekre is válaszoltak saját zárójelentésük kapcsán. A kutatás eredményei azt mutatják, hogy a páciensek érdeklődnek saját betegségükkel, a kezeléssel és az eljárásokkal kapcsolatban. Éppen ezért több-

ségük igényelné, hogy a zárójelentések a betegek számára is érthetőek legyenek, ezt néhány szakkifejezés magyarra fordításával lehetne elérni.

A szaknyelvek és az oktatás kapcsolata témakörhöz köthető a vegyes témájú tanulmányok fejezet, ahol az osztálytermi kommunikációval, az IKT-osztálytermi tanári kommunikációval és a tanári kommunikáció csoportmunkával való fejlesztésével kapcsolatban.

A szaknyelv és az oktatás kapcsolatát bemutató tanulmányok csoportjába tartozik **Kurtán Zsuzsa** írása, amely a szaknyelv helyét ismerteti az oktatásban, valamint bemutatja a kutatási irányzatokat és alkalmazásokat, amelyek megalkotását a társadalmi igények motiválták. Az irányzatok között alkalmazott nyelvészeti és nyelvpedagógiai nézőpontokat mutat be, így részletezve a főbb kutatási irányzatokat. A szerző meghatározza a szaknyelvkutatás helyét, miszerint a szaknyelvoktatás gyakorlatából kibontakozó szaknyelvkutatás a társadalmi szükségletéből, változásából alakult ki. Kezdetben a kutatások a terminusok vizsgálatára irányultak, majd előtérbe kerültek a kontrasztív és a funkcionális megközelítések. Ezt követően a szóbeli szövegeket is vizsgálták, és a korpuszokon alapuló műfajelemzés is teret nyert.

Antalné Szabó Ágnes a tanári magyarázatot pedagógiai, diskurzuselemzési és szaknyelvi kontextusban elemzi, a pedagógusok beszédében megjelenő egyéni sajátosságokat vizsgálja, valamint a pedagógusszakma kommunikációjának általános elemeit, a szókincset, a speciális struktúrát, a pedagógusszakma tanórai megjelenési formáit és a tanári magyarázat sajátosságait kutatja. A vizsgálat eredményei arra világítanak rá, hogy a tanári magyarázat egy komplex megnyilatkozástípus, amelynek kiemelt kognitív funkciója van, ezért tanácsos a pedagógusnak tudatosan élni ezzel az eszközzel.

Schirm Anita a diskurzusjelölőket kutatja a tanári kérdésekben, magyarázatokban és instrukciókban. A szerző az osztálytermi kommunikáció jellemzőit követően a diskurzusjelölők funkcióit részletezi a gyakoriság, a beszélői szerep és a szövegtípushoz való kötöttség paramétereinek vizsgálatával, ezen belül a *hát*-hoz kötődő nyelvi ideológiának szerepköreit mutatja be. A kutatás azt bizonyítja, hogy az osztálytermi kommunikációban nem kevesebb a diskurzusjelölő, bizonyíthatóan több alkalommal előfordul a diákok kommunikációjában és a tanári kérdésekben és instrukciókban egyaránt. A *hát* a mondanivaló szubjektivitását, a bizonytalanságot, a hezitálást és a nyomatékosítást fejezi ki az osztálytermi kommunikációban.

Kecskés Judit és **Kovács Mária** a nyelvi hátránnyal küzdő gyermekek tantárgyi szókincsének fejlesztési lehetőségeit tárja fel. Ezen belül a Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetében kidolgozott és 2010-ben elindított Együtthaladó program hatékonyságát kutatják. Az eredmények nyelvi hátránnyal küzdő általános iskolás gyermekek magyar nyelvi kompetenciáinak fejlesztésére szolgálnak. A programban a szakszókincsent komplex módon fejlesztik, így a mennyiségi-tartalmi fejlesztést grammatikai-nyelvelsajátítási alapokra helyezik, és olyan eszközöket is használnak, amelyek segítségével a szülő is bekap-

csolódhat a tanítás-tanulás folyamatába. Az eredmények azt mutatják, hogy hatékony a komplex szemlélet.

A *Szaknyelvi kutatások* fejezet írásai közt található első tanulmány a négy mestertrópus, a metaforát, a metonímiát, a szinekdochét és az iróniát, tekinti át történeti és kognitív szempontból. **A. Jászó Anna** leírja a négy mestertrópus meghatározását, miszerint a négy mestertrópus az angolszász szakirodalomban használatos kategóriaegyüttes, az elnevezés az összefoglaló neve a négy altrópusnak, amelyek az emberi gondolkodásban gyökereznek. Az altrópusok elkülönítése a 16. századból ered, de a szerző megállapítása szerint napjainkban is célszerű megtartani ezt az elkülönítést, mivel ezek a gondolkodási műveleteken alapulnak, és a többi trópus is hozzájuk kapcsolódik. Lényegesnek tartja a szerző a trópusok és a figurák, valamint a metonímia és a szinekdoché szétválasztását.

Kugler Nóra tanulmányában „az evidencialitás szemantikai tartományához kapcsolódó nyelvészeti megközelítésmódok és terminológiai kérdések” (230) összefüggését vizsgálja. Ezen belül is az evidencialitás jelenségének objektivista szemléletét kutatja. Bemutatja a vizsgált terminus születését és elterjedését, valamint leírja a jelenség nyelvészeti megközelítéseit, az evidencialitáshoz kapcsolódó fogalomrendszert, a bizonyíték vagy evidencia terminusok közötti különbséget. A szerző a vizsgálatot követően javaslatot tesz arra vonatkozóan, hogyan kellene használni az evidencia és az evidencialitás fogalmakat.

Slíz Mariann a terminológiai egységesülés hiányának következményeit vizsgálja a névtudományban. A szerző véleménye szerint azért van az egységesítésre szükség, mert a kutatók egymásnak nem megfelelő terminusokat használnak a különböző szaknyelveken belül, azonban számos esetben egy nyelven belül sem egységes a terminushasználat. A szerző a tanulmányban ír a magyar névtani terminológia jelenlegi helyzetéről, majd azt részletezi, milyen problémákat eredményezhet a nem egységes terminológia. A névtani terminológia egységességének a hiánya az elméleti kérdések terén fennálló hiányosságokat is tükrözheti. Az egységesség hiánya félreértést okozhat a kutatók közti kommunikációban nemzetközi és hazai téren egyaránt. Azonban a félreértéseken túl, statisztikai eltéréseket is eredményezhetnek az azonos területek kutatói számára. Ezért mindenképpen szükséges lenne egy nemzetközi összefogásra az egységes terminológia kialakítása érdekében.

Szengyörgyi Rudolf tanulmányában a magyar kémiai nómenklatúrát helyezi górcső alá. A kémia tudományának önállóvá válása a 18. század második felére tehető. Már ekkor megindult a törekvés a magyar kémiai szaknyelv kialakítására. A magyar nyelvű kémiai szakterminológiát ötven év alatt alkották meg, azonban a megalkotott hatalmas mennyiségű műszó néhány évtized után kevés kivételtől eltekintve szinte teljesen eltűnt.

T. Somogyi Magda a közgazdaság-tudományi szaknyelv szókészletét egészen a kezdetektől, a 18. századtól vizsgálja. A közgazdaság-tudományi szaknyelv egészen a 18. századig nyúlik vissza. A szerző a tudománytörténeti áttekintést és a

közgazdaság-tudomány ágazati felosztását követően csoportosítja a szakszókin-cset. Bemutatja a nyelvújítás időszakát, feltárja a szóalkotási módokat, bemutatja az idegen szavak szerepét a gazdasági szaknyelvben, a magyarítás mai lehetőségeit, valamint a mezőgazdaság, a bányászat és a szolgáltatási ágazatok szaknyelvét is. Az áttekintés azt jelzi, hogy már a kezdetekkor jelentős volt az idegen szavak száma a közgazdaság-tudományi szaknyelvekben. Azóta pedig ez egyre inkább jellemzőjévé vált azzal együtt, hogy a szókészlet egyre több eleme kerül át a köznyelvbe.

Veszelszki Ágnes a marketolingviztika témakörén belül a marketing szaknyelvével foglalkozik. Tanulmányában bemutatja a közgazdasághoz köthető marketing és a bölcsészettudományok közé tartozó nyelvészet kapcsolódási pontjait. Veszelszki Ágnes először a marketing célját határozza meg, majd azt vizsgálja, hogy a marketing használja-e a retorika eszköztárát és elméletét. A reklámok az affektív és a racionális meggyőzést használják. A szerző tanulmányában foglalkozik a márkanévek kapcsán a névtannal, illetve a neologizmusok és a hapax legomenonok megjelenésével is. A marketolingviztika egy új kutatási irányt mutat, amelynek célkitűzése a marketingkutatásból kiindulva a nyelvészeti kutatási eredményekre alapozva új eredményeket feltárása.

A tanulmánykötet átfogó képet ad a szaknyelvekről és azok kutatásának lehetőségeiről. A kötet a kezdő és a már gyakorlott kutatóknak egyaránt hasznára válhat. Továbbá hasznos lehet a más tudományterület iránt érdeklődőknek is, hiszen új kutatási aspektusokat tár fel. Segítséget nyújt abban, hogyan fogjanak hozzá az általuk választott téma szakirodalmának áttekintéséhez és a kutatás kezdő lépéseinek megtételéhez.

Összességében elmondható, hogy a kötetbe foglalt tanulmányok gondolatmenete és azok elrendezése letisztult, átgondolt, jól követhető. Tartalmi és formai szempontokat is figyelembe véve, jól használható, olvasmányos a kötet. A tanulmányok nyelvezete közérthető, a pontosabb megértést az egyes cikkekben található példák és magyarázatok is segítik.

Szakirodalom

Dobos Csilla (szerk.) 2011: *Szaknyelvi kommunikáció*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Nagy Enikő

**VIZUÁLIS VILÁGUNKRÓL.
BENEDEK ANDRÁS – NYÍRI KRISTÓF (SZERK.):
THE POWER OF THE IMAGE**

Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2014.

The Power of the Image: Emotion, Expression, Explanation a címe a *Visual Learning* könyvsorozat legújabb, negyedik kötetének, amely a Visual Learning konferenciasorozat negyedik alkalmán, a 2013. november 15-én és 16-án megrendezett konferencián elhangzott előadások legkiválóbbjait foglalja magában. A konferenciasorozatot a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Műszaki Pedagógia Tanszékén 2009 óta működő Visual Learning Lab, vagyis Képi Tanulás Műhely szervezi, évről évre. Kutatási projektjének része a Visual Learning könyvsorozat, amely a vizuális, avagy a képi tanulás elméletével foglalkozik. (A 2011-ben megjelent első kötet az *Images in Language. Metaphors and Metamorphoses*, a 2012-ben megjelent második a *The Iconic Turn in Education*, a 2013-ban megjelent harmadik kötet pedig a *How to Do Things with Pictures. Skill, Practice, Performance* címet kapta.) A Peter Lang kiadó gondozásában megjelenő egyes kötetek tanulmányai angol nyelvűek, a szerzők kiváló kutatók, neves szakemberek. A kiadványokat Benedek András egyetemi tanár, a BME Műszaki Pedagógia Tanszék vezetője és Nyíri Kristóf egyetemi tanár, a tanszék professzora szerkeszti.

A jelenlegi, közel háromszáz oldalas kötet – Benedek András tartalomjegyzéket követő előszavával – húsz színvonalas tanulmányt közöl, öt szekcióba rendezve. Az egyes írások témájukban rendkívül változatosak, és a vizuális tanulás fókuszba helyezésével bemutatják, hogy a különféle tudományterületek miként kapcsolódhatnak össze.

Az ikontól a diagramig vezet el a könyv első fejezete, amelyet **Sybille Krämer** tanulmánya indít. A Berlieni Szabadegyetem Filozófiai Intézetének professzora a szó és a kép dichotómiájáról, a kettő közötti kapcsolóelemekről elmélkedik. Írás, táblázatok, grafikonok, diagramok vagy térképek – viszonyuk: diagrammatikus. Krämer munkájának célja, hogy leírja, milyen szerepet játszanak ezek a gondolkodásban és a megértésben. **Valeria Giardino** frappánsan egy játékkal kezdi a dolgozatát: a téglalap alakú lapból hajtogatott háromszög szemléletes példájával visz közelebb tulajdonképpen témájához, az ábrázoláshoz. Különleges emberi képességként határozza meg a „diagramming” fogalmát, amely nem csupán a matematika, hanem a gesztusok világához is szorosan kötődik. A 19. századi

magyar tudomány legnagyobb alakja, Bolyai János matematikus és heurisztikus módszere áll **Tanács János** írásának a középpontjában. A BME Filozófia és Tudománytörténet Tanszékének oktatója azt vizsgálja, hogy az abszolút geometria felfedezésében hogyan működött ez a metódus, és amellet érvel, hogy Bolyai technikája mindenekelőtt vizuális volt. Lewis Carroll író és matematikus, az *Alice Csodaországban* szerzőjének egy elképzelt párbeszéde vezeti be **Ahti-Veikko Pietarinen** témáját. A Helsinki Egyetem szemiotika professzora az ikonikus kommunikáció filozófiájához vezető egyik úton kalauzol, amelynek során Charles Peirce jeleméletét veszi alapul. Az ikon fogalmának újragondolása lehetővé teszi, hogy a képiséget sokkal szélesebb körű jelenségként értelmezzük, mint ahogy korábban gondoltuk.

A kötet második, a kép és a szöveg kapcsolatával foglalkozó fejezete **Aczél Petra** tanulmányával indul. A Budapesti Corvinus Egyetem Magatartástudományi és Kommunikációelméleti Intézetének vezetője a szónoki beszéd egészen új, expresszív és emocionális jellemzőit a fókuszba helyező értelmezését adja, és bemutatja a vizualitás szerepét a meggyőzésben. Javasolja a „visionary speech” fogalmának bevezetését, és a szövegek meggyőző erejét legfőképp a képek által felidézett érzelmek szempontjából vizsgálja. A 20. század egyik leghatásosabb képsorozataról, az 1942 és 1943 között megjelenő és az USA-ban szenzációnak számító hirdetéssorozatról készített esettanulmányt **James J. Kimble**, a New Jersey-i Seton Hall Egyetem professzora. Munkájának célja a *Kid in Upper 4* vizuális propagandájának tanulmányozása, illetve a képsorozatok narrativitásának bemutatása. **Paweł Rybszleger**, a poznańi Adam Mickiewicz Egyetem adjunktusa híroldalak és blogok különleges információmegosztási módszereit, a vizuális és szövegszerű elemek összjátékát vizsgálja az elsősorban online, úgynevezett állampolgári, résztvevő vagy gerillaújságírásban (*citizen journalism*). Szerinte az észlelés emocionális szintjén szerepet játszó képek hangsúlyozzák az üzenetet, a szövegek pedig teret engednek az egyéni értelmezéseknek. Az információmegjelenítéssel foglalkozik **Veszelszki Ágnes**, az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékének adjunktusa. Az adatokat nem egyszerűen csak bemutató, hanem egyben értelmező, így az információfeldolgozást megkönnyítő úgynevezett infografikákat nyelvészeti szempontból tanulmányozza. Választ ad a kérdésre, hogy vajon kihasználja-e a nyelvészet az infografikák képeket és szövegeket integráló, adatsűrítő, illusztratív potenciálját.

Trischa Goodnow, az Oregon Állami Egyetem professzorának a kortárs fotográfiafiáról, a képzelet és valóság feszültségéről írt dolgozata vezeti be a könyv harmadik, a művészet és kifejezésmód témáját taglaló fejezetét. 2012 novembere és 2013 áprilisa között Londonban, a Victoria és Albert Múzeumban egy kiállítás volt látható a Közel-Keletről, amely a szerző szerint a valóság fogalmát kérdőjelezte meg, azzal, hogy voltaképp egy elképzelt, a fotósok által láttatott régiót és kultúrát mutatott be.

Vajon az olyan esztétikai tulajdonságok, mint a „szép”, a „fenséges” vagy az „elegáns” valóban léteznek, a tárgyban, vagy csupán mi észleljük úgy az adott tárgyat, hogy rendelkezik velük? Valamiféle tudás játszhat ebben szerepet? Ilyen érdekes filozófiai kérdéseket feszeget **Monika Jovanović** tanársegéd a Belgrádi

Egyetemről, aki arra hív: lássuk a festményeket úgy, amint vannak. „A világ tele van hangokkal” – Raymond Murray Schafer gondolatával indítja a zeneoktatást egy egészen új és különleges perspektívából szemlélő tanulmányát **Ewa Schreiber**, az Adam Mickiewicz Egyetem Zenetudományi Intézetének munkatársa. A kanadai kortárs zeneszerző, író, zenetanár térbeli és vizuális ábrázolásból eredő, metaforákra alapozó úgynevezett „soundscape” koncepciója szerinte már ebben az egy mondatban is benne van. Királylány aranyhajjal és fekete hajjal – önarcképek különböző családi háttérrel rendelkező kislányoktól. Különleges gyermekrajzokat láthatunk **Kárpáti Andrea**, az ELTE TTK Tudománykommunikáció Központjában létrehozott UNESCO Multimédia-pedagógia Központ vezetője és **Simon Tünde** PhD-hallgató, matematika- és rajztanár munkájában, amely a gyerekek elmúlt évtizedekben sokat változott vizuális nyelvével, a gyermekkori szimbolizálási készségek fejlődésével, a vizuális metaforák alkotásával és értelmezésével foglalkozik. Ugyancsak a rajzok, kamaszok sokatmondó, nemritkán megrázó alkotásai állnak **Hortoványi Judit** rajztanár és rajzelemző, doktorjelölt dolgozatának középpontjában. A szerző bemutatja az általa kidolgozott úgynevezett „5 szimbólum” feladatsort, amely a pedagógia gyakorlatában használatos: a vizuális reprezentáció a nonverbális kommunikáció módja és az önkifejezés eszköze lehet, és a rajzokról a diákokkal való beszélgetés segítheti az önreflexiót, tehát a rajzok a verbális és a nem verbális közötti kapcsolóelemek lehetnek.

A képek és az új média a témája a kötet negyedik fejezetének, amely egy kivételes kutatás bemutatásával kezdődik. **James E. Katz**, a Bostoni Egyetem professzora és **Daniel Halpern**, a Chilei Katolikus Egyetem oktatója 2013-ban végzett felmérést bostoni és chilei egyetemi hallgatók körében egy, azóta egyébként beszűntetett, ám – ahogy ők nevezik – „kitűnő vizuális technológia”, a 2012-ben piacra dobott Google Glass szélesebb nyilvánosság általi fogadtatásáról és megítéléséről. Vajon használják-e vagy szeretnék-e használni, egyáltalán: ismerik-e az emberek ezt az eszközt? Meglepő adatok születtek. A számítógépes esztétika különleges világába vezet el **Szirmay-Kalos László**, a BME Irányítástechnika és Informatika Tanszékének professzora, tanszékvezető-helyettese, **Pirkko Oittinen**, a helsinki Aalto Egyetem Médiatechnológia Tanszékének professzora és **Teréki Balázs**, a BME hallgatója. Írásukban bemutatják, hogy a felhasználók számára könnyen értelmezhető, szemléletes, jelentéssel teli képek megalkotása, a mélyebb percepció érdekében a számítógépes grafika miként használja például a fotográfiát, a rajzot vagy az X-rayt az absztrakt adatok, a virtuális jelenetek ábrázolása során. A 2011 és 2013 között megvalósított *E-tanítási kultúra és digitális tananyagfejlesztés a BME-n* elnevezésű projekt bemutatásával **Benedek András**, a BME tanszékvezetője, a kötet egyik szerkesztője a vizuális oktatás régi és új dilemmáit veszi számba az új média korában, egy egészen új, változó oktatási környezetben. Vajon kihasználja-e a hazai mérnökképzés a számítógépes grafika potenciálját? És vajon a digitális képek bősége elegendő-e az oktatás elméletében és gyakorlatában bekövetkező fordulathoz? – ezekre a kérdésekre keresi a választ a tanulmány.

Szemtől szemben a címe a kötet utolsó, ötödik fejezetének, amely **Ian W. King** tanulmányával kezdődik. A Londoni Művészeti Egyetem esztétika és menedzsment professzora a testi kifejezésmódot vizsgálja: Maurice Merleau-Ponty francia

fenomenológus írásaiból kiindulva arra a kérdésre keresi a választ, hogy testünk – ruházatunkkal együtt – milyen szerepet játszik gondolataink és érzéseink közvetítésében, és a nonverbális kommunikáció perspektívájából reflektál az Oxford English Dictionary kifejezésről alkotott fogalmára. **Kondor Zsuzsanna**, az MTA BTK Filozófiai Intézetének tudományos főmunkatársa az érzelmek és a tudat képi reprezentációban betöltött szerepéről, az agyi képalkotásról, illetve a képi reprezentációhoz szükséges képességekről ír. Leképezés és megtestesülés, művészeti és tudományos képi megjelenítés – többek között ezek az írás témái. **Golden L. Daniel**, aki az MTA BTK Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa, egy orosz amatőr tudós, az 1900-as évek elején csimpánzt nevelő és az állat viselkedését gyermeke viselkedésével összehasonlító N. N. Ladygina-Kohts megfigyeléseivel kezdi a nonverbális kommunikációról, közelebbről az arckifejezésekről szóló dolgozatát. Rámutat, hogy napjainkban, az azonnaliségra és az átláthatóságra törekvő új média korában az arckifejezések új értelmet nyernek: mások egyfolytában nézhetnek bennünket, képi reprezentációink közösségi oldalakon jelennek meg, voltaképp egy világfalu folyamatosan figyelő tekintetében élünk. Ugyancsak a nonverbális kommunikációval, elsősorban az elméletalkotókat korábban és ma is élénken érdeklő gesztusok nyelvével foglalkozik **Nyíri Kristóf**, a BME Műszaki Pedagógia Tanszék professzora, a kötet másik szerkesztője a fejezet és egyben a kötet utolsó írásában. Pszichológiai megközelítéssel mutatja be, hogy taglejtésünk miként fejezheti ki érzelmeinket és gondolatainkat, illetve illusztrációkkal szemlélteti azt, hogy az „előtt” és az „után” tapasztalata, a tegnap és a holnap, a most és a ma, valamint a mindig, avagy maga az idő hogyan jelenik meg a gesztusokban.

A tipográfiaiailag egyszerű, ugyanakkor rendkívül igényes tanulmánykötetet az egyes szerzők ábécérendben történő bemutatása, valamint egy igen hasznos tárgymutató zárja. A Visual Learning könyvsorozat negyedik, a *The Power of the Image* címet viselő kötete, úgy gondolom, jó szívvel ajánlható mindazoknak, akik új, változó világunkban a vizuális tanulás témája iránt érdeklődnek – legyenek akár szakmabeliek, akár laikusok.

Rodek Begella Annamária

**HOWARD JACKSON:
LEXICOGRAPHY: AN INTRODUCTION**

London – New York: Taylor & Francis Routledge, 2002.

Print ISBN: 9780203467282, ebook ISBN: 9780585462134

Howard Jackson angol nyelvészprofesszornak a lexikográfia fontos téziseit leíró műve a *Lexicography: An Introduction* (Bevezetés a lexikográfiába) a Taylor & Francis Routledge kiadó gondozásában jelent meg nyomtatott, illetve elektronikus formában. A szerző a könyv elején ezt tudatosítja, hogy a szótárhasználat milyen széles körben terjedt el, hiszen nemcsak a háztartásokban vagy az oktatásban, hanem a hivatalokban, ügyészségen, parlamentben is fontos szerepet tölt be a megfelelően kialakított szótár. Éppen ezért nem közömbös, hogy a felhasználó milyen struktúrával rendelkező szótárt tart a kezében, milyen tematika szerint készült a kiadvány, illetve ki a célközönség. E jelentős alpmű megírását széles körű szótárelemzés előzte meg, amely kiterjedt mintegy harminc szótárra. Ezek egy része az anyanyelvi olvasók, másik része a nyelvtanulók számára készült, de van közöttük alap- és tematikus szótár, illetve CD-ROM is. Az 1990-es évektől rohamosan fejlődő korpusznyelvészet és szótártudomány lehetővé teszi az egyre pontosabb és egyre komplexebb szótárak fejlesztésének megvalósulását. Az interneten keresztül elérhető online szótárak elterjedése azonnali és gyors hozzáférést biztosít a felhasználók számára.

A könyvet tizennégy fő fejezet alkotja, ezeket az előszó, az irodalomjegyzék és a mutató foglalja keretbe.

Az első fejezet a *Mi a szó?* címet kapta, hiszen a szótárban szavakat keresünk, amelyek alfabetikus sorrendben követik egymást, listát alkotva. A szerző megkülönbözteti az *ortografikus szót*, a *fonológiai szót* és a *lexémát*. Azok a lexémák, amelyeknek a helyesírása és kiejtése azonos, de etimológiai eltérést mutatnak, a *homonimák*. Az azonos helyesírású, de eltérő kiejtésű szavak *homográfok* (*desert 1. a hot, arid region, 2. to leave*), az azonos kiejtésű, de különböző helyesírású szavak a *homofónok* (*meat : meet*).

A fejezet harmadik pontja a lexémákat a variánsaik függvényében mutatja be, mint például a *sing: sing, sings, sang, singing, sung*, a *talk* lexémának viszont kevesebb számú variánsa van: *talk, talks, talked, talking*. Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy a *talk* szabályos ragozású ige, a *sing* viszont a szabálytalan inflexióval rendelkező igékhez sorolható. A szerző leírja a szóalak (*word-form*)

fogalmát, amelyet elsősorban igék, majd főnevek (*feet, geese, mice* stb.) és melléknevek (*slow-slower-slowest, good-better-best*) példáin keresztül is szemléltet. Az összetett szavak is fontos nyelvi alkotóelemek, mert két eltérő szó összekapcsolása új értelmű szó létrejöttét eredményezi. Jackson példákkal támasztja alá a különböző szóösszetételeket: *war crime, warhead, war-torn*. Az ún. *multi-word* lexémák (vagyis több címszó kapcsolatából álló címszavak) sorát a frazális lexémák (*phrasal lexemes*) folytatják, mint a *ward of court* (*noun + preposition + noun*). A frazális lexéma második típusát a főnevekből álló birtokos szerkezetek alkotják, mint például *athlete's foot*. A harmadik típus két azonos szófajhoz tartozó lexémából áll (főnév, ige vagy melléknév) és az *and* szó köti össze, például a 'binominális' *black and white*, de léteznek 'trinominális' esetek is, mint pl. *hop, skip and jump*. A frazális lexéma negyedik fajtája igéből és határozószóból áll, mint például a *find out*. Az ötödik típushoz tartoznak a lexémákhoz sorolható és metaforikus jelentéssel is bíró idiómák, amelyre néhány példa az angol nyelvből: *know which side one's bread is buttered, at the drop of a hat*. A szótárhasználatkor fontos szerep jut a szavak szófaji besorolásának, amelyet a szerző a négy nagy osztályra (főnév, ige, melléknév, határozószó) és négy kisebbre (névmások, determinánsok, prepozíciók, kötőszavak) bont. A fejezet záró része a szavakat alkotóelemeikre, morfémákra bontja, amelyek kulcsfontosságú szerepet töltenek be, hiszen a szavak morfémákból állnak. Léteznek egy (*bed*), kettő vagy több (*bedroom, a live-in nanny*) morfémából álló szavak. Egy másik alkotóelem a képző (affixum), amely lehet prefixum és szuffixum, de ezek a morfémák önálló szóként nem használhatók (pl. *dis-: dispease; -ish: yellowish*). Az inflexiós szuffixumok új szóalakokat eredményeznek, mint például *go-ing* (present participle), *shallow-est* (suprelative), *voter-s* (plural). Más képzőknek szófajmódosító szerepük van, például *dream* (noun), *dreamy* (adjective). Speciális jelenség a latin és görög nyelvből átvett neoklasszikus szóösszetételek csoportja, mint például úrhajós: *astro* (star: csillag) + *-naut* (sailor: hajós).

A második fejezet a szavakkal kapcsolatos kétértelműségek eloszlatását célozza meg, illetve előkészíti a lexikológiához (*study of words*) és a lexikográfiához (*study of dictionaries*) kapcsolódó következő fejezeteket. Az angol nyelv eredetének történelmi vizsgálata rámutat arra, hogy szókincse számos forrásból táplálkozik. Az angolszász alapok kiegészültek a dialektusokkal, amelyeknek a kialakulása a germán törzsek és római légiók hatása nyomán valósult meg. Később a gyarmatosítás, a nyelvújítás és a középkori francia hatás járult hozzá a széles latin spektrum megjelenéséhez az angol nyelvben.

A szókincs bővítéséhez kétféle módszer alkalmazható. Az első alapján a rendelkezésre álló szókészlet morfémáiból új kombinációval alakul ki új szó, a másik lehetőség az importálás, azaz más nyelvből emel át szavakat. Ennek kapcsán a következőkben elemzi az összetett szavakat, a derivációs elő- és utótagokat (*illegible, enjoy-ment*). Bemutatja az akronima fogalmát, ami úgy jön létre, hogy egy mondat kezdőbetűit összeolvasva egy új szót kapunk. Például az *ATM* szó hallatán a nyelvi beszélő a bankautomatára gondol, és szükségtelen az *Automated Teller Machine* szókombinációt kiejteni. A szókölcsonzés is hozzájárul a szókincs gazdagodásához, és többször előfordul, hogy megmarad az eredeti helyesírás és kiejtés is, mint például a német *blitzkrieg* 'villámháború' esetében.

Jackson szerint a lexikográfus egyik legfőbb feladata, hogy rávilágítson a szó jelentésére (*meaning of a word*) egy definíció megadásával. Egy szó jelentését számos tényező befolyásolja: a szó kapcsolata a valósággal, az általa hordozott asszociációk, a kapcsolatai más szavakkal a szókincsben, illetve a mód, ahogy más szavakhoz az adott mondatban vagy szövegstruktúrában illeszkedik. Számos esetben a szó poliszém, tehát több jelentéssel is rendelkezik, ami nehézségeket jelenthet a lexikográfusnak. Elengedhetetlen megvizsgálni, hogy milyen referenciális kapcsolat van a lexéma és az entitás között. Azért használjuk a szavakat, hogy hivatkozni tudjunk arra a világra, amelyben élünk, és átadjuk a kapcsolódó tapasztalatainkat, elképzeléseinket. Bizonyos **referenciák** könnyen leírhatók, mert érinthető tárgyakra (*bicycle*) vagy fizikai mozgásra (*jump*) vonatkoznak, de léteznek olyan szavak, amelyek denotációja elvont entitás és leírása kevésbé világos. Ilyenek például az absztrakt fogalmak (*solitude*) vagy a mentális és emocionális állapotot leíró szavak (*think, worry*), vagy általában a melléknevek (*long, warm*), illetve a grammatikai egységek (*about, this*).

A **konnotáció** járulékos információt ad hozzá a lexéma jelentéséhez (*champagne* = francia régió + ünneplés, költekező életmód konnotációja). A referencia és konnotáció mellett a **szemantikai** faktor is meghatározó szerepet tölt be a lexémák jelentésének pontos meghatározásában, mint pl. a mellé-, alá-, fölérendeltség, rész-egész viszony megállapítása. Jackson részletesen bemutatja angol nyelvi példákkal alátámasztva a szinonímia (*synonymy*), antonímia (*antonymy*), hiponímia (*hyponymy*) és a meronímia (*metonymy*) fogalmakat.

A hierarchikus viszonyokon túl a szavak jelentését a szintagmatikai viszonyok is meghatározzák. A *spend* igét egy mondatban tárgynak kell követnie, ami lehet pénzösszeg (*two hundred pounds*) vagy időintervallum (*last weekend*). Ez az együttes előfordulási jelenség a **kollokáció**. A második fejezet utolsó részében, a konklúzióban, a szerző összegzi, hogy a lexikográfusoknak milyen információkra van szükségük a szótár kialakításához. Ilyenek többek között a szóalak, a morfémius szerkezet, a szemantikai szerkezet, a jelentés, a grammatika, a használat és az eredet.

A harmadik fejezetet a szerző a szótárnak szenteli. 'Mi a szótár? A szótár egy referenciakönyv a szavakról, könyv a nyelvről, közeli unokatestvére az enciklopédiának. A szótár és az enciklopédia közötti megkülönböztetés leírása nem egyszerű.' Jackson a továbbiakban egy címszó (*toad*) elemzésével ismerteti meg a szótár és az enciklopédia közötti különbségeket. Rávilágít arra is, hogy a grammatika és a szótár egymás kiegészítői a nyelv leírásában. A szótár tartalmazza azokat a nyelvtani meghatározásokat, amelyeket a grammatika megfogalmaz. A szótár lehet egy-, két- vagy többnyelvű. Kétnyelvű szótárak általában kétirányúak (angol–német, német–angol). Változó méretük (lapméret, oldalszám, fedőlap) szerint is meg kell őket különböztetni. A célközönség is meghatározó a szótár kialakításban, mert nem elhanyagolható, hogy anyanyelvi felhasználóknak vagy nyelvtanulóknak, az oktatás vagy hivatalok közönségének, esetleg szakmai csoportnak szól az adott kiadvány.

Jackson a szótár felépítését vizsgálva több struktúrát mutat be. A makrostruktúra a szótár három fő része: a szótári segédletek, mint pl. a használati mutató, rövidítések, források (the front matter), a szótári törzsanyag a szócikkekkel (the body) és a különféle függelékek (appendices). A mikrostruktúrát a szócikkek (*entry*) alkotják, a szóra vonatkozó információkat tartalmazza, mint a helyesírás, kiejtés, inflexiók, szófaj, jelentés, definíció, példák, használat vagy etimológia.

A szótárak szerkesztésekor a lexikográfus nem üres lappal indul, hanem az évszázadok óta fejlesztett létező szótárak 'frissítése' a cél. Egyetlen szótár sem tartalmazhatja az adott nyelv teljes szókincsét, ezért meghatározott elvek szerint kell eldönteni, hogy mi kerüljön a szótárba. A szerző összehasonlító táblázat formájában mutatja be a két szótárkialakítási szemléletet. Az adatok számos forrásból származhatnak, de korábbi szótárak adják a legjobb szócikklistát és a lexikális információkat. A szótárkiadók által őrzött fájlok a használati kontextusra vonatkozó információkkal jelentik a második forrást. A harmadik pedig a korpusznyelvészet fejlődése a számítógépes technika vívmányaival kiegészítve. Az informatikai eszközök gyors lehetőséget nyújtanak az adott lexémák előfordulási listájának előállítására a kijelölt korpuszban.

Jackson szerint, mivel a szótárkiadás kereskedelmi tevékenység, a kiadók figyelnek a felvevő piac igényeire is. Ezenkívül nem elhanyagolható szempont a szótárak tudományos, nyelvészeti jelentősége sem (szótárkritika). Egyes lexikográfusok a szótár lexikográfiai megfelelésére fókuszálnak, míg mások a felhasználóbarát, értelmezést elősegítő oldalát állítják előtérbe.

A negyedik fejezetben a szerző az angol szótárkészítés történetét mutatja be 597-től egészen napjainkig. Kezdetben a szótárak a latin nyelv mintájára gloszszáriumok (szójegyzékek) voltak. A reneszánsz korszakban számos könyvet fordítottak idegen nyelvről angolra, ami kedvezett a szótárírás fejlődésének. A 17. század végéig az angol szótárak nem tartalmaztak köznyelvi szavakat, csak a 'hard words' kategóriába tartozó irodalmi művek fordításához használt szókincsét. Az ötödik fejezet a *The New English Dictionary* címet kapta, amely leírja, hogy a 19. századig népszerű Samuel Johnsons-féle *Dictionary* népszerűsége töretlen volt. Később Charles Richardson nevű riválisa kiadta az *A New Dictionary of the English Language* szótárát 1836-ban. Az 1842-ben létrejött Filológiai Társaság (*The Philological Society*) kezébe vette a szótárgondozást, és célul tűzte ki, hogy összegyűjtsék a még nem regisztrált szavakat (unregistered words) és önkéntesek segítségével elkezdtek a gyűjtőprogramjukat. A hatodik fejezetben, amelynek címe *Up to the present*, a szerző folytatja történeti áttekintését, amely kiterjed az Atlanti-óceánon túli Amerikára, a gyarmatosítás korszakára és bemutatja a British English-től eltérő amerikai angol kialakulását, amely új trendek létrejöttét eredményezte az angol nyelvészetben. Bemutatja az amerikai angol nyelvészet jeles képviselőit, mint például Noah Webstert.

A hetedik fejezet a felhasználók és a használat (Users and uses) témakörével foglalkozik. Az oktatási rendszer fejlődése az szótárhasználat széles körben történő elterjedését eredményezte. Ez a fejezet bemutatja, hogy kik és milyen céllal

használják a szótárakat, és a szótárak szerkezete miként segíti vagy akadályozza a felhasználókat az információhoz jutásban.

A nyolcadik fejezet a *Jelentések a szótárakban (Meaning in dictionaries)* témát mutatja be: a szócikkek összessége nem csupán egy lista, hanem az a cél, hogy az egységek definíciói meghatározásra kerüljenek. A poliszém szavak esetében különböző jelentéseket kell a lexikográfusnak azonosítania, figyelembe véve az etimológia kritériumait, a szótárírás szabályait. Megtudhatjuk, hogy mi a 'splitting' és 'lumping' szótár. A 'splitter' részletesebben sorolja fel a jelentések közötti eltéréseket, míg a 'lumper' meghagyja a felhasználónak azt a szabadságot, hogy ő maga szűrje le a szövegnek megfelelő jelentésárnyalatot. A szavak jelentéseinek azonosítása után meg kell adni a lexémák definícióját. Ezt követően a lexéma más szavakhoz kapcsolódó szemantikus viszonyait kell feltárni, mint szinoníma, antonímia stb.

A kilencedik fejezet (*Beyond definition*) bevezetője szerint a szerző a következőkben a szótár egyéb funkcióit vizsgálja meg, hiszen eddig a szótárak fő funkcióját, a szavak jelentésének leírását ismerhette meg az olvasó. Itt olyan fogalmak jelennek meg, mint a helyesírás, kiejtés, inflexió (ragozás), szófaj, használat (dialektus, formális-informális jelentés, beszélő szándékának hatása, szótörténet: korszerű vagy elavult szó, vitatott használat), illetve az egyéb grammatikai információk.

Az etimológiáról a tizedik fejezet szól, mert a szótörténet fontos forráseleme a szótárnak. Már a tizenhetedik századtól kezdve tartalmazznak szóeredetre vonatkozó információkat az angol anyanyelvű olvasók számára készült szótárak. A szavak keletkezésük után tovább alakulnak, módosulnak, a szótár etimológiai része vázolja fel a szó történetét és forrását.

A tizenegyedik fejezet a nyelvtanulók számára készült szótárakat sorakoztatja fel. Jackson bemutatja, hogyan jutott el a nyelvtanuló a kétnyelvűtől az egynyelvű szótárhoz. Az egynyelvű szótárak túlmutatnak a kétnyelvű szótárak adta lehetőségeken, mind a jelentés, mind a szóhasználat vonatkozásában. Ez a fejezet kifejti a nyelvtanulók kódoló és dekódoló igényeinek szükségességét.

A tizenkettedik fejezetben a szerző a szótár alfabetikus sorrendiségének elvetését mutatja be. Ha megnézzük egy szótárban, hogy mi a *szótár* címszó jelentése, azt a meghatározást kapjuk, hogy *'egy olyan könyv, amelyet a szavak betűrendbe állított listája alkot...'*, azaz a *'szótári sorrend'* az *'alfabetikus sorrend'* szinonimája. A szerző az A-Z-ig sorrend számos hátrányát sorolja fel például: 1. *courage- courageous* közel állnak a szótárban, 2. *discourage-encourage* távolabb állnak egymástól, vagy 3. a latin eredetű szavak esetén az azonos jelentéstartalommal rendelkező szavak távoli elhelyezkedése figyelhető meg: *earthquake-seismic*. Az angol nyelvtanulókat tematikus szótárak is segítik a nyelv elsajátításában. Jackson szerint az alfabetikus szótárak logikusak, de nem a mindennapi élet logikája alapján alakították ki őket. Ezt a hiányt pótolják a tematikus szótárak. Miután megismertük a szótárak történetét, tartalmát, előnyeit, hátrányait, a szerző a tizenharmadik fejezetben a szótárszerkesztés módszerét ismerteti meg,

amelynek első mozzanata a terv (planning), melynek része a célközönség meghatározása, a méret, a szócikkek száma, a szótár jellege (általános, témaspecifikus), és még további számos meghatározó tényezőt mutat be a szerző. A szótári adatoknak három forrása lehetséges: korábbi szótárak, szövegek, számítógépes korpuszok.

Az utolsó, tizennegyedik fejezet a szótárkritikát fogalmazza meg, amelynek jelentősége a következő kiadások előtti revízió során felmerült hibák kiküszöbölése. Itt előtérbe kell helyezni mind a kereskedelmi, mind a tudományos szempontokat. A szótárkritikát meghatározott kritériumok (oldal szerkesztése, oldal mérete, szócikkek hossza, rövidítések, szókincstartomány, értelmezés, grammatika, használat, példák, etimológia stb.) alapján kell elvégezni.

Összegzésképpen elmondható, hogy Howard Jackson monográfiája az angol lexicográfia olyan átfogó műve, amely nemzetközileg ismert, elfogadott fogalmakat, módszereket mutat be. A könyv felépítése logikus, áttekinthető, nyelvezete könnyed, és szisztematikus utalásokkal világít rá az összefüggésekre. Érveit számos példával támasztja alá, és részletes történeti áttekintést nyújt az olvasónak.